

ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ

ΤΟ ΚΡΥΦΟ ΣΧΟΛΕΙΟ
Χρονικό ενός μύθου

ΕΣΤΙΑ

ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ

ΤΟ ΚΡΥΦΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

Χρονικό ενός μύθου

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Μικρά προλεγόμενα
11-12

Τό χρονικό
13-66

Ἐπιλεγόμενα
67-72

Σημειώσεις
73-78

Ἡ κατάσταση τῆς Παιδείας
στίς ὑπόδουλες ἐλληνικές χῶρες
79-81

Τὴν ἱστορίαν τοῦ καθ' ἡμᾶς 19^{οῦ} αἰῶ-
νος γράφων τις ἐπιχειρεῖ ἔργῳ δυ-
σχερεστάτῳ ... τὰ ἐλεγεῖται καὶ οἱ
κοινοὶ τόποι τῶν ἐπιταφίων ρητόρων
καὶ τὰ ἐν ἐφημερίσι ἄρθρα, ἐν οἷς
ἐξηρμένον εὐρίσκεις ὕφος καὶ λόγον,
εἰσὶν ἢ κομμωτικῆ, καθὼς ἐν τῷ
«Πῶς δεῖ συγγράφειν ἱστορίαν» ὁ Σα-
μωσατεὺς ἠνόμασε τὸ μετρίως καὶ
κολακηδόν καὶ πρὸς χάριν γράφειν.

Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ

(π. Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια 9 (1989) σ. 197)

Τὸ Εἰκοσιένα. Ἐχομε ὡς τὴν ὥρα
τὴν ἱστορία του; Φοβᾶμαι πῶς ὄχι.
Τὴ μυθολογία του; Φοβᾶμαι πῶς ναί.

ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ

(Ἄπαντα, 10, 17)

ΜΙΚΡΑ ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Τό δοκίμιο αυτό είχε ολοκληρωθεῖ, σέ μεγαλύτερη ἔκταση καί μέσα σέ εὐρύτερη συνθετική τοποθέτηση, πρὶν ἀπὸ ἀρκετό καιρό. Λόγοι περιστασιακοί —περίοδος Χούντας, κλπ.— δέν ἐπέτρεψαν τότε τήν δημοσίευσή του. Μιά ἐντελῶς συνοπτική παρουσίαση τῆς κεντρικῆς ιδέας του εἶχε δεῖ τό φῶς τό 1974 στόν 10ο τόμο τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν (σ. 366-7) τήν ὁποία μπορεῖ ὁ ἀναγνώστης νά ἀναζητήσει τώρα στό τέλος τοῦ δοκίμιου.

Ποικίλες ἔκτοτε ἀπασχολήσεις —καί κυρίως ἡ πανεπιστημιακή καί ἐκδοτική ιδιότητά μου— τό παραμέρισαν, δικαιολογημένα, ἄλλωστε, μέ τήν ἐλπίδα πάντοτε συλλογῆς καί ἄλλων στοιχείων. Ἐπειδή ὅμως πιστεύω ὅτι καί τά βιβλία, καθώς ὁ Valéry πιστεύει γιά τά ποιήματα, δέν τελειώνουν ποτέ γιά τόν δημιουργό, ἀλλά ποικίλοι ἐξωτερικοί παράγοντες τά ὠθοῦν πρὸς τήν δημοσιότητα, ἔκρινα ὅτι δέν θά ἦταν ἄσκηπη σήμερα ἡ δημοσίευση τοῦ κυρίου καί οὐσιαστικοῦ μέρους τοῦ τότε συνθέματος, γιά τρεῖς κυρίως λόγους:

α. Ἀποτελεῖ τήν ὀλοκλήρωση τῶν ἀπόψεών μου ὡς πρὸς τήν διάρθρωση καί λειτουργία τῆς ἐκπαίδευσης κατά τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ὅπως αὐτές ἔχουν διατυπωθεῖ ἀναλυτικά στόν 11ο τόμο τοῦ ἔργου πού προανέφερα (σ. 306-328).

β. Παρά τά γενναῖα βήματα πού ἔχουν πραγματοποιήσει κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες οἱ νεοελληνικές σπουδές, δέν ἔχει σταματήσει καθόλου ἡ καλλιέργεια τῆς μυθολογίας σέ ποικίλα θέματα ἱστορίας. Τήν τάση αὐτή ὁ Δημαράς τήν χαρακτήρισε κάποτε (Βῆμα, 22.3.1960) «“Ἐθνική ἀνακρίβεια”, μιά τάση, δηλαδή, νά χρησιμοποιοῦν ἱστορικές ἀνακρίβειες μέ πρόθεση ἀγαθή καί ἐθνική, μέ τήν ιδέα, ἄς πούμε, νά καταστήσουν πιό ὠραία καί γοητευτική τήν ἐθνική μας ἱστορία». Τήν ἀφορμή γιά τό σχετικό ἄρθρο τήν εἶχε λάβει ἀπὸ τόν λόγο πού εἶχε ἐκφωνήσει ὁ Λίνος Πολίτης στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στίς 25 Μαρτίου 1956 μέ τίτλο «Νεοελληνικό ἦθος. Ἡ μορφή τοῦ ἀγωνιστῆ». Ὁ Πολίτης μέ “λόγια σταράτα”, καθώς τά χαρακτήρισε ὁ Δημαράς, εἶχε ἀπο-

φανθεί: «Ίσως ὁ ρωμαντικός ἐραστής τῶν γλυκερῶν ἱστορικῶν φαντασιώσεων ν' ἀπογοητευθῆ ὅταν μάθῃ πὼς τό περίφημο "κρυφό σχολεῖο" τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι ἀπλούστατα ἓνα ἱστορικό ψέμα» (Λ. Πολίτης, Θέματα τῆς λογοτεχνίας μας, δεύτερη σειρά, Ἐκδόσεις Κωνσταντινίδη, Θεσσαλονίκη χ.χ., 17).

γ. Ἐπειδὴ ἡ πρώτη ἐκείνη στοιχειώδης διατύπωση τῶν ἀπόψεών μου προκάλεσε ποικίλες ἀντιδράσεις, μία μάλιστα ἀπό τίς ὁποῖες πού ἀφοροῦσε στήν σημερινή ἐκπαίδευση εἶχε λάβει καί δραματικό χαρακτήρα, ἔκρινα σκόπιμο νά παρουσιάσω ὀλοκλήρω τό Χρονικό, ὅπως τό ἔχω ὀλοκληρώσει ἕως σήμερα.

Τό θέμα αὐτό καθεαυτό εἶναι, ἐπιστημονικῶς, βιβλιογραφικά ἀνύπαρκτο. Δέν ἐξετάζω τούς λόγους· θά πῆγαινα μακριά. Ὅ,τι σχετικό ἔχει γραφεῖ ἕως σήμερα εἶναι συμπτωματικό καί τίς περισσότερες φορές ἀρκετά δημοσιογραφικό.

Ἐρευνῆσα τά ὅσα ἀφοροῦν στήν ἐκπαίδευση καί τήν βιβλιογραφία κυρίως τῆς γενικῆς ἱστορίας, καί θεωρῶ ὅτι πέτυχα νά διαπλέξω ἓναν βασικό ἰστό. Εἶμαι βέβαιος ὅτι ὁ ἰστός αὐτός ἔχει ἀκόμη ἐλλείψεις, ἐπειδὴ παρόμοια θέματα διολισθαίνουν συχνά πρὸς ἐντελῶς ἀπροσδόκητες κατευθύνσεις. Ἡ ἔρευνά μου σταματάει μετὰ τήν ὀλοκλήρωση τοῦ μύθου καί δέν ἀναφέρεται στήν μεταγενέστερη σχετική βιβλιογραφία, παρά μόνον ἐντελῶς περιστασιακά.

Οἱ ἐλλείψεις δέν ἦταν λόγος νά μέ ἀποτρέψουν ἀπό τήν πραγμάτευση. Ἀνήκω σέ ἐκείνους πού πιστεύουν, ὅτι καί τά πιό προβληματικά ἀκόμη θέματα, πρέπει κάποτε νά ξεκινοῦν —ἢ τελειομανία ποτέ δέν μέ συγκίνησε, τήν θεωρῶ ἐγωιστική καί ἀντιεπιστημονική— μέ τήν ἐλπίδα πάντοτε ὅτι κάποιος ἄλλος σοφότερός μου ἀργότερα θά μέ συμπληρώσουν ἢ θά μέ διορθώσουν. Ἄν θά ἤθελα, ἄλλωστε, νά μιλήσω γενικότερα, πιστεύω ὅτι οἱ χῶροι τούς ὁποίους προσωπικά τουλάχιστον ἐρευνῶ ἔχουν ἀνάγκη, γιά μεγάλο διάστημα ἀκόμη, νά ἐξακολουθήσουν νά δοκιμογραφοῦνται.

Ἵστερα ἀπό ὅσα ἐξέθεσα, ἐλπίζω νά πείσθηγε ὁ πάντοτε καλοπροαίρετος ἀναγνώστης, πὼς ἔχω καί ἐγώ τό δικαίωμα, παρά τόν μικρόν ὄγκο τοῦ δοκιμίου μου, νά χρησιμοποιήσω τήν γνωστήν ἀναφήνηση τοῦ Ρωμαίου δημιουργοῦ:

Libro completo saltat scriptor pede laeto.

Ἡ μελέτη τῶν θεμάτων ὅσα ἀναφέρονται στό περιεχόμενο καί στήν ἐξέλιξη τῆς νεοελληνικῆς ἐκπαίδευσης ἀπέκτησε, μαζί μέ τόν κύκλο τῶν θεμάτων τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς, ἀπό πολύ ἐνωρίς τόσο ἀνάμεσα στούς Ἕλληνας ὅσο καί ἀνάμεσα στούς ξένους συλλογεῖς σχετικῶν μαρτυριῶν, σαφές προβάδισμα ἀπέναντι στήν μελέτη τῶν ὑπολοίπων ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατά τήν Τουρκοκρατία. Αὐτή ἡ ἀνισότητα, πού ὀφείλεται καί στήν ἀδυναμία τῶν παλαιοτέρων μελετητῶν νά ἀνασυνθέσουν τήν ἱστορία στίς πραγματικές της διαστάσεις, ἔφερε, ὡς ἀποτέλεσμα νά ἐπιβραδυνθεῖ, ἕως καί σήμερα ἀκόμη, ἡ ἀνάπλαση τοῦ παρελθόντος μέ βάση τήν ὀρθή ἐκτίμηση τῆς συνισταμένης τῶν παραγόντων τῆς ἐποχῆς· προικοδότησε ὅμως τήν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς παιδείας μέ ὅ,τι ἀκριβῶς στέρησε τίς ἄλλες ἐκδηλώσεις τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς, δηλαδή τήν συγκέντρωση σχετικῶν στοιχείων. Ἐνῶ, π.χ., ἡ οἰκονομική κατάσταση τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ ἀρχίζει καί προσελκύει κατά κάποιον τρόπο τό ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν μόλις ἀπό τά τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα, τά σχετικά μέ τήν νεοελληνική ἐκπαίδευση εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νά θησαυρίζονται δύο αἰῶνες πρὶν ἀπό τότε. Τό γεγονός, ἐξάλλου, ὅτι καί στόν τομέα αὐτόν ἡ πρωτοπορία ἀνήκει γιά μία ἀκόμη φορά στούς ξένους, φορτίζει τίς σχετικές μαρτυρίες μέ τό στοιχεῖο ἐκεῖνο πού τίς καθιστᾷ κατά κανόνα ἀνασφαλεῖς, δηλαδή ἐξυπηρετοῦν σκοπιμότητες.

Μέσα λοιπόν ἀπό τήν μακρά καί ἀδιατάρακτη ἀλληλουχία ποικίλης προέλευσης μαρτυριῶν, πού ἀρχίζουν νά ἀπογράφονται συστηματικά μέ τοῦ Crusius τό βασικό ἔργο *Turcograecia* (1584) καί προχωροῦν μέ ἀριθμητική πρόοδο σέ ὀλόκληρη τήν Τουρκοκρατία, δέν σῶζεται καμία πληροφορία, ἀκόμη καί ἔμμεση, πού νά μνημονεύει τήν ὑπαρξή κρυφοῦ σχολειοῦ, ἔστω καί γιά τά πιό δύσκολα —ὡς πρός τίς σχέσεις μέ τόν κατακτητή— γιά τόν Ἑλληνισμό χρόνια, δηλαδή τήν περίοδο ἀμέσως μετά τήν Ἄλωση. Γι' αὐτό «ἀνάμεσα σ' ὅσες διατριβές ἔτυχε νά διαβάσω γραμ-

μένες από παιδαγωγικούς άντρες ή γυναίκες, δέν είδα καμιάν ιστορική μαρτυρία, πού νά βεβαιώνη τήν ύπαρξη κρυφού σχολειού», θά άποφανθει, από τήν σκοπιά του συστηματικού έρευνητή του θέματος ο Γιάννης Βλαχογιάννης σέ σχετικό μελέτημά του τό 1945 γιά νά ολοκληρώσει τήν διαπίστωση του αυτή μέ τήν ακόλουθη επίκύρωση: «Όμως ούτ' εγώ μέσα στον άμέτρητο σωρό ανέκδοτου ύλικου γιά τής σκλαβιάς τά σχολειά, πού έχω συναγμένο, δέν άπάντησα τίποτε πού νά κάνη λόγο γιά τό σχολειό έξω από τό τραγούδι». Καί είχε δίκιο. Κανένας από όσους πραγματεύθηκαν τήν ιστορία τής νεοελληνικής εκπαίδευσης κατά τήν Τουρκοκρατία —έκτός από τήν περίπτωση Χασιώτη, στην όποία θά αναφερθοϋμε στην συνέχεια εκτενέστερα— δέν μνημονεύει, ως προφορική παράδοση έστω, τήν ύπαρξη κρυφού σχολειού.

Στό θέμα ο Βλαχογιάννης θά επανέλθει στό μεγάλο —ήμιτελές όμως— έργο τής ζωής του, τήν βιογραφία του Καραϊσκάκη. Άφορμή παίρνει τώρα τό σχετικό τραγουδάκι:

«Σ' όσα χωριά τό μοναστήρι ήταν πάρα πολύ μακριά», γράφει, «έπρεπε τό παιδί νά κινήση συντροφιά μ' άλλα, άξημέρωτα καί νά τραβάη ανάμεσα σ' άγριο λόγγο γιά τό μοναστήρι. Τό περίφημο παιδικό τραγούδι εκεί έχει τήν έφαρμογή του.

Φεγγαράκι μου λαμπρό
φέγγε μου νά περπατώ
νά πηγαίνω στό σχολειό
νά μαθαίνω γράμματα
του Θεού τά πράματα.

Τό άθωο αυτό νανούρισμα οι ρητοροδασκάλοι τό κολλήσανε στό άνύπαρχτο “κρυφό σχολειό”. Κρυφό σχολειό πουθενά δέ στάθηκε σέ χωριά ή σέ χώρες. Οι Τουρκοί ποτέ δέν άπαγόρευαν τά σχολειά. Θά τ' άπαγορευαν αν ήτανε κρυφά, σέ χώρες βέβαια, όπου ζούσανε μαζί μέ Χριστιανούς καί Τουρκοί.

Αυτά ο Βλαχογιάννης. Καί ή γνώμη του παίρνει ξεχωριστή βαρύτητα, μιά καί σέ όλόκληρη τήν ζωή του αγωνίστηκε μέ πάθος νά θεμελιώσει στην άρχαιακή έρευνα τήν πρόσφατη τότε άκόμη ιστορία σέ μιάν έποχή όπου αυτή ύπονομεύεται σταθερά από τόν ρητορισμό καί τήν άκρισία. Λίγα όμως χρόνια πριν, μόλις

τό 1939, ἕνας ἄλλος λόγιος, τοῦ ἀνατολικοῦ κλίματος αὐτός, ὁ Μανουήλ Γεδεών, πού ἀνάλωσε καί αὐτός τήν μακρά ζωή του στήν ἀρχιερακή ἀναδίφηση μέ θαυμαστή ἱκανότητα νά κυριαρχήσει στήν διάσπαρτη καί ἐν πολλοῖς ἀντιφατική ὕλη, καί νά συλλάβει πρῶτος αὐτός —καί πολύ ἔνωρίς γιά τήν ἐποχή του— τόν παλμό ἀπό τήν πνευματική ζωή τῆς Τουρκοκρατίας, γίνεται τό ἴδιο κατηγορηματικός ὡς πρός τήν ἀπουσία μαρτυριῶν: «Μέχρι σήμερον οὐδαμοῦ ἀνέγνω ἐν ὁμαλῇ καταστάσει πραγμάτων (κατά σημερινήν ἐκδοχήν καί φράσιν) βεζίρην ἢ ἀγιάννην, ἢ σουλτάνον ἐμποδίσαντα σχολείου σύστασιν, ἢ οἰκοδομήν, τοῦθ' ὅπερ ἡδύνατο νά συμβῆ κατόπιν καταγγελίας χριστιανοῦ τινος, ἀπεριτμήτου Τούρκου, καθῶς ὠνόμαζον αὐτούς». Ἔως ἐδῶ μιλάει ὁ ἀρχιεροδίδης: ὅταν ὁμως μεταβάλλεται σέ ἱστορικό τῆς παιδείας, γίνεται θετικά κατηγορηματικότερος: «Ἐάν παραδεχθῶμεν δεκαπεντακισχιλίους τουλάχιστον ναούς ἐν τῇ ἐνορίᾳ τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ὡς εἶχε πρό τοῦ 1821, τόσα στοιχειώδη σχολεῖα θ' ἀποδεχθῶμεν ὑπάρχοντα ἀμέσως μετά τήν ἄλωσιν, εἴτε εἰς τούς τῶν ναῶν νάρθηκας, εἴτε εἰς τι κελλίον μικροῦ ἢ μεγάλου μοναστηρίου, εἴτε εἰς τόν οἰκισμόν, ὅπου διέμενον ὁ παπᾶς τοῦ χωρίου».

Κατά συνέπεια, ἂν τό Κρυφό Σχολεῖο εἶχε γίνει γιά κάποια περίοδο πραγματικότητα, σέ περιορισμένη ἔκταση, δέν συνέτρεχε κανένας λόγος ἢ σχετική μαρτυρία ἢ μαρτυρίες νά ἔμειναν ἐθελήμενα στήν ἀφάνεια. Θά ἔπρεπε, ἀντίθετα, ἕνα τέτοιο τεκμήριο ζωτικότητας τῆς φυλῆς καί ἐθνικῆς συνείδησης —σύμφωνα μέ τήν ἐρμηνεία πού θά τοῦ δώσουν κατά κανόνα οἱ ἐπίγονοι— νά ἐξαρθεῖ μέ κάθε τρόπο, ὅταν «ἡ κάκωσις τοῦ γένους» εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νά βλαστήσουν «θῖνες ἀνυδροὶ καί θηριώδεις» στόν χῶρον τῆς λόγιας παράδοσης γιά ὅλο τό διάστημα ἀπό τήν Ἄλωσιν ἕως τά τέλη τοῦ 16ου αἰῶνα, κατά τόν εὐστοχο χαρακτηρισμό τοῦ Βούλγαρη. Ἀφοῦ λοιπόν ἡ ἀπλή λογική μᾶς ὀδηγεῖ νά ἀποκλείσουμε παρόμοιο ἐνδεχόμενο, ἐκεῖνο πού ἀπομένει νά δεχθῶμε εἶναι, ὅτι πιθανόν νά βρισκόμαστε σέ μίαν ἐξαιρετική —μοναδική ἴσως— συμπτωματική ἐξαφάνιση κάθε σχετικῆς γραπτῆς μαρτυρίας. Τήν ἔσχατη ὁμως αὐτήν ὑπόθεση ἔρχεται νά ἀναιρέσει ἕνα ἀδιαφιλονίκητο γεγονός: ἡ παρουσία τοῦ Κρυφοῦ Σχολείου μέσα στήν νεοελληνική ἱστορική συνείδηση, καί ἀκόμη εὐρύτερα, μέσα

στήν ἐθνική συνείδηση ἀρχίζει νά σχηματοποιεῖται μόλις μέ τόν Ἀγώνα.

Ἡ ἀπόλυτη αὐτή σιωπή διασπᾶται ἀπό μιά κατηγορία πληροφοριῶν, ἡ ὁποία, ἂν καί δέν περιλαμβάνεται στήν περιοχὴ τῶν ἱστορικῶν μαρτυριῶν, δέν μπορεῖ νά μείνει ἀδιερεύνητη, μιά καί, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἀποτελεῖ καί τό μόνο ρεαλιστικό ἐπιχείρημα ὅσων ὑποστηρίζουν τήν ὑπαρξή κρυφοῦ σχολειοῦ. Πρόκειται γιά τήν διατήρηση, ἕως καί σήμερα ἀκόμη, χώρων μέ τήν ὀνομασία τοῦ «Κρυφοῦ Σχολειοῦ». Οἱ χώροι αὐτοί εἶναι συνήθως εἶδος μικρῆς κατακόμβης, κατὰ κανόνα κοντά σέ ἐκκλησία μοναστηριοῦ, καί τέτοιοι μαρτυροῦνται, π.χ., στήν μονή Φιλανθρωπῶν, στά Γιάννενα, στήν μονή Φιλοσόφου, στήν Δημητσάνα, στήν μονή τῆς Ἁγίας Τριάδος, στήν Τήνο, καί ἐνδεχομένως ἄλλου. Ὅλες αὐτές οἱ μαρτυρίες ὀφείλονται στήν στοματική παράδοση καί μόνο. Ἔτσι, ὅμως, καθῶς λείπει ἐντελῶς ὀποιαδήποτε χρονολογική ἔνδειξη γιά τήν πρώτη παρουσία τοῦ τοπωνυμίου, τό πιθανότερο πού μπορούμε νά δεχθῶμε εἶναι, μήπως ἡ ὀνομασθεσία αὐτή εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς λογίας παράδοσης. Νά ἔχουμε συνεπῶς τό φαινόμενο, ἡ λογία ἐπίδραση νά στάθηκε ἀφορμὴ ὥστε νά δημιουργηθεῖ μιά λαϊκὴ παράδοση. Κάποια στιγμή, δηλαδή, ὅταν θά εἶχε διαμορφωθεῖ ὀριστικά στήν κοινὴ συνείδηση ἡ πεποιθήση γιά τήν ὑπαρξή κρυφοῦ σχολειοῦ, νά ὑλοποιήσε κάποιος τήν παράδοση ἀποδίδοντας σέ ἕναν κατὰ τεκμήριο πρόσφορο ἀρμόδιο τόπο, τό τοπωνύμιον αὐτό εἴτε ἔγινε παράλληλα γιά διαφορετικούς χώρους, εἴτε κυκλοφόρησε ὁ χαρακτηρισμὸς ἀπό τόπο σέ τόπο.

Ἀντίστοιχο φαινόμενο ἔχουμε, π.χ., στίς παραδόσεις γιά τήν ζωή τοῦ Ρήγα. Τό 1879, ὁ Βλάχσιος Σκορδέλης, ἕνας εὐφάνταστος παιδαγωγός, δημοσίευσε ἕνα «ἐθνικὸν διήγημα», μέ τίτλο *Οἱ γονεῖς τοῦ Ρήγα ἢ περὶ ἐθνικῆς ἀγωγῆς*. Τό βιβλίον ἄρесе ἰδιαίτερα καί γνώρισε ἐπανελημμένες ἐκδόσεις. Ὅταν, ὅμως, λίγα χρόνια ἀργότερα, ὁ Νικόλαος Πολίτης δημοσίευσε τό ἔργο του *Ἡ νεότης τοῦ Ρήγα*, ἀπό μαρτυρίες τίς ὁποῖες συγκέντρωσε ἀπό τό Βαλεστίνο κατὰ παραγγελία του κάποιος δάσκαλος τῆς κωμόπολης, δέν ἔκανε τίποτε ἄλλο παρά νά παρουσιάσει, ἄθελά του, ὡς μαρτυρίες «κατὰ τὰς διηγήσεις τῶν Φεραίων πρεσβυτῶν» τὰ πλάσματα τῆς φαντασίας τοῦ Σκορδέλη, τὰ ὁποῖα εἶχαν λάβει χαρακτῆρα λαϊκῆς ἀφήγησης. Ὅτι λοιπὸν ἀνάλογος ὑπῆρξε καί

ὁ μηχανισμός ὁ ὁποῖος λειτούργησε καί ἐδῶ, ἀποδεικνύεται ἀπό τό γεγονός ὅτι, καθώς ἡ λαϊκή φαντασία ἀδιαφορεῖ γιά τίς ἱστορικές προϋποθέσεις καί λειτουργεῖ μέ ἀπόλυτη αὐθαιρεσία, τοποθέτησε καί τό τοπωνύμιο αὐτό σέ μίαν ἐποχή καί σέ μιά περιοχὴ ὅπου ὁ Τοῦρκος πάτησε τό πόδι του πολὺ ἀργά, χωρὶς καί νά ἐγκατασταθεῖ, στήν Τήνο δηλαδή τόν 18ο αἰώνα.

Ἡ μετατόπιση τοῦ θέματος στόν χῶρον αὐτόν δημιουργεῖ τώρα ὁμαλή μετάβαση πρὸς τό δεύτερο σκέλος τῆς παράδοσης γιά τήν ὑπαρξή τοῦ κρυφοῦ σχολειοῦ, ἐννοῶ τό γνωστό τραγούδι. Ἐδῶ ἡ περίπτωση παρουσιάζεται πιο ἀπλή. Μέσα, δηλαδή, στήν ὁμάδα τῶν παιδικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν γεννιέται κάποια στιγμή ἓνα καινούριο· στό τραγούδι αὐτό προσφωνεῖται τό φεγγάρι, καθὼς σέ ἄλλα προσφωνοῦνται εἴτε διαφορετικά στοιχεῖα τῆς φύσης (βροχή, ἥλιος, κλπ.) εἴτε ζῶα (χελιδόνι, ὄρνιθα, πελαργός, κλπ.). Τό νέο τραγούδι φαίνεται νά ἦταν ἀπό ἐκεῖνα πού ἄρεζαν ἰδιαίτερα, γιατί γνώρισε μεγάλη διάδοση· ἀπό τήν Ὑψηλὴ τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, καθὼς καί ἀπό τίς ἐντυπες τοπικές συλλογές παρουσιάζεται νά καλύπτει ὁλόκληρο τόν ἐλλαδικὸ χῶρο: τό συναντᾶμε στήν Πελοπόννησο, στήν Ἡπειρο, στήν Μακεδονία, στήν Θράκη, ἕως τήν Βάρνα ἀκόμη, στήν Μικρά Ἀσία ἕως τήν Βιθυνία, στίς Κυκλάδες, στή Δωδεκάνησο, στήν Κύπρο, στήν Κρήτη. Ἡ εὐρύτατη ὁμως αὐτὴ διάδοσή του εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νά ὑποστῇ τόσες πολλές καί τέτοιαι λογῆς ἀλλοιώσεις, τίς ὁποῖες σπάνια συναντᾶμε σέ δημοτικά τραγούδια. Καί οἱ πέντε στίχοι, ἀπό τοὺς ὁποῖους κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἀπαρτίσθηκε ἀρχικά τό τραγούδι, ὅλοι ὑπέκυψαν σέ κάθε λογῆς ἀλλοιώσεις τίς ὁποῖες ἐνδέχεται νά ὑποστῇ ἓνας στίχος, μέ αὔξουσα πρόοδο ἀπὸ τήν ἀρχή πρὸς τό τέλος. Στήν κλίμακα τῶν ἀλλοιώσεων αὐτῶν ἀσθενέστερες εἶναι ὅσες ὀφείλονται σέ γλωσσικά ἐπὶ μέρους στοιχεῖα· μιά βαθμίδα ὑψηλότερα συναντᾶμε τήν παρωδία, πού ἀρχίζει ἀπὸ τόν τρίτο στίχο, ἀπὸ τόν ὁποῖον ἀρχίζει καί ἡ τρίτη κατηγορία ἀλλοιώσεων, τοῦ περιεχομένου, γιά νά κορυφωθεῖ καί νά κλείσει ὁ κύκλος μέ τήν παρουσίαση ἑνὸς ἐντελῶς ξένου μακρόσυρτου τραγουδιοῦ, τό ὁποῖο συνέχεται πρὸς τό βασικὸ τραγούδι μέ μόνη τήν προσφώνηση τῶν δύο πρώτων στίχων. Τό θέμα ὄλων αὐτῶν τῶν ἀλλοιώσεων εἶναι, βέβαια, πολὺ ἐκτεταμένο, ὥστε νά μπορεῖ νά ἐξεταστεῖ ἀπὸ τήν θέση αὐτή, χωρὶς νά διαταραχθεῖ ἡ ἰσορροπία τοῦ δοκι-

μίου. Τά προσδοκώμενα, ἄλλωστε, ἀποτελέσματα δέν εἶναι δυνατόν νά ἐπηρεάσουν τό θέμα τοῦ Κρυφοῦ Σχολείου αὐτό καθεαυτό. Περιορίζομαι λοιπόν ἐδῶ σέ ἀπλή καί μόνο καταγραφή τοῦ φαινομένου.

Αὐτή ἡ ποικιλόμορφη τύχη πού γνώρισε τό τραγούδι αὐτό, καθώς ἐπίσης καί ἡ πενιχρότητα τῶν γνώσεών μας σέ ὅ,τι ἀφορᾷ στήν μορφολογία καί στήν διάδοση τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, εἶναι στοιχεῖα ἀρκετά γιά νά μᾶς ἀποτρέψουν νά ἀναζητήσουμε σέ τεκμήρια ἐσωτερικά τήν ἐποχή καί τήν περιοχή μέσα στίς ὁποῖες γεννιέται τό τραγούδι. Τό μόνο θετικό ὄριο ante quem εἶναι, ὅτι ὁ Fauriel (1824) τό γνωρίζει, ἀλλά σέ συμφυρμό. Ἀντίθετα ὁ Sanders (1844) τό δημοσιεύει στήν βασική μορφή του. Τό ἴδιο καί ὁ Passow ἀργότερα (1860), πού ἔλαβε ὑπόψη του τήν καταγραφή τοῦ τελευταίου, ὅσο καί τήν ἀνέχδοτη συλλογή τοῦ Urlichs. Ἀπό ἐκεῖ καί ἔπειτα ἡ δημοσίευση πυκνώνει. Ὅ,τι ἀξίζει νά σημειωθεῖ σχετικά μέ τήν γραπτή αὐτή παράδοση τοῦ τραγουδιοῦ, εἶναι πώς σέ καμία περίπτωση δέν γίνεται ἀπό τούς συλλογεῖς ὁ παρामीκρός συσχετισμός τοῦ τραγουδιοῦ πρός τό θέμα τοῦ Κρυφοῦ Σχολείου. Ἡ τελευταία αὐτή παρατήρηση μᾶς ὀδηγεῖ στό συμπέρασμα, πώς πρέπει νά ἀπομακρυνθοῦμε ἀρκετά ἀπό τήν στιγμή ὅπου παρουσιάζεται τόσο ἡ παράδοση γιά τό σχολεῖο, ὅσο καί τό ἴδιο τό τραγούδι ἀπό τούς συλλογεῖς, γιά νά ἀναζητήσουμε πότε καί κάτω ἀπό ποιές προϋποθέσεις πραγματοποιεῖται αὐτή ἡ συνάντηση. Προτοῦ ὅμως φθάσουμε στήν καιρία αὐτή γιά τό θέμα μας στιγμή, πρέπει νά διανύσουμε —μέ ὅσα στοιχεῖα διαθέτουμε— τόν δρόμο πού ἀκολούθησε καί ἡ παράδοση ἀπό τήν πρώτη της ἐμφάνιση στόν Ἄγωνα.

Τό 1825 ὁ Γερμανός Carl Iken δημοσιεύει στό ἔργο του *Leucothea* τήν ἀκόλουθη πληροφορία γιά τήν κατάσταση τῆς παιδείας κατά τήν Τουρκοκρατία: «Οἱ Τούρκοι ἐμπόδιζαν τά σχολεῖα αὐστηρότερα καί ἀπό τάς ἐκκλησίας· τοῦτο καί ἄλλαι συγχρόνως αἰτίαι ἐβίαζαν τούς Γραικούς νά θεωροῦν τήν θρησκείαν οὐσιωδῶς συνδεδεμένην μέ τά γράμματα καί τά σχολεῖα, διά τοῦτο καί εἰς μεγάλας καί εἰς μικράς πόλεις ἐπροσπαθοῦσαν μέ δόσιν χρημάτων, καί μέ διαφόρους τρόπους νά συστένουν κοινά σχολεῖα κρυφίως, ὅπου καί τῶν πτωχῶν τά τέκνα ἀνεξόδως ἐδιδάσκοντο». Ἡ μαρτυρία αὕτη ὀφείλεται στόν Στέφανο Κανέλλο, καί εἶναι ἡ παλαιότερη — ὅσο μοῦ εἶναι πάντοτε γνωστό — πού μνημονεῦει τήν ὑπαρξή κρυφοῦ σχολείου κατά τήν Τουρκοκρατία, γενικά καί χωρίς χρονικό ἐντοπισμό. Τό πρόσωπο πού χορηγεῖ τήν πληροφορία ἀξίζει νά μᾶς σταματήσει, γιατί δέν εἶναι τυχαῖο. Ὁ Κανέλλος εἶναι ἀπό τούς ἐκλεκτούς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, πολύ ἀγαπητός στόν Κοραῆ καί, καθώς θά τόν χαρακτηρίσει ὁ Νικόλαος Δραγούμης, «κατά τήν πατριωτικήν ἔμπνευσιν διάδοχος τοῦ Ρήγα». Ζεῖ τήν νεότητά του μέ τήν ἀνάμνηση τῆς θυσίας ἐκείνου καί μέσα στόν πυρετό τῆς προετοιμασίας τοῦ Ἀγώνα. Ἐγραψε, διαφώτισε, κήρυξε καί τέλος πολέμησε πεθαίνοντας ἐπάνω στήν Ἐπανάσταση, στήν Κρήτη.

Αὕτη ἀκριβῶς εἶναι ἡ εἰκόνα πού μᾶς χαρίζει ἀπό ἄλλο βῆμα, ἀρκετά χρόνια πρίν, ὁ ἀπαράμιλλος προσωπογράφος τῆς ἐποχῆς ὁ Δραγούμης: «Καί ἡμεῖς, μειράκια ἔτι, ἐνεπνεύσθημεν παρ' αὐτοῦ τόν πόθον τῆς παιδείας καί τῆς πατρίδος. Καθήμενοι πολλάκις ἐπί τῆς ψαμμώδους παραλίας τῆς νήσου Χάλκης, ὑπό πτελαίαν κελαρύζουσας καί εὐθαλῆ, ἤκούσαμεν αὐτόν ψάλλοντα μετ' ἐνθουσιασμοῦ τόν φίλτατον αὐτοῦ θούριον "Τί καρτερεῖτε;". Καί ὅτε μετ' ὀλίγον ἀπέθετο τήν κιθάραν (νά διδάξῃ ὅποιαν πατρίδα ἔχομεν καί τί ὀφείλομεν πρὸς αὐτήν, ὁ λόγος ἐξήρχετο βραχύς μέν ἀλλά ραγδαῖος καί πειστικός ἐκ τῶν χειλέων αὐτοῦ πῦρ πατριωτισμοῦ ἐφλεγε τήν καρδίαν αὐτοῦ, καί τό πῦρ μετεδίδοτο εἰς

πάντας τούς περιεστῶτας. Πόσους καὶ πόσους ἠκούσαμεν λέγοντας ὅτι εἰς τὰς πατριωτικὰς ἐκείνου συμβουλὰς ὀφείλουσι καὶ τὴν ἐκπαίδευσιν ἑαυτῶν, καὶ τὴν ζωηροτέραν συναίσθησιν τοῦ πρὸς τὴν πατρίδα καθήκοντος».

Ὁ Κανέλλος χορήγησε τίς πληροφορίες τοῦ στὸν Iken σέ διαδοχικὰς ἐπιστολὰς τοῦ πρὸς αὐτόν, ἡ πρώτη ἀπὸ τίς ὁποῖες ἔχει ἡμερομηνία 4 Φεβρουαρίου 1822 (Heidelberg). Οἱ ἐπιστολὰς, δηλαδὴ, γράφονται σέ μιά περίοδο ὅπου ἔχει φουντώσει ἡ Ἐπανάσταση, καὶ ὅταν τὸ αὐξημένο ἐνδιαφέρον τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κοινοῦ γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα ἀπαιτεῖ πλατύτερη καὶ βαθύτερη τὴν διαφώτισή του γιὰ τὰ δίκαια τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνα. Ὁ Στέφανος Κανέλλος ἐπιστέλλει στὸν φιλέλληνα Iken μέ τὴν πρόθεση νά τὸν ἐνημερώσει —καὶ πῶς πέρα γιὰ νά ἐνημερώσει τούς συμπατριῶτες τοῦ Iken— ὡς πρὸς τὴν πνευματικὴ κυρίως κατάστασιν τῆς πατρίδας τοῦ στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Τέτοιαι προϋποθέσεις ἐξηγοῦν γιὰτί μιά ἰδιαίτερα πλούσια σέ θετικὰ καὶ οὐσιαστικὰ μαρτυρίες πηγὴ, ἦταν ἀναπόφευκτο νά ὑποκύψει στίς ἀπαιτήσεις τῶν καιρῶν, καὶ νά ἐπιδιώξει νά ἐξυπηρετήσῃ κάποια ἔμμεση σκοπιμότητα, πού δὲν μπορεῖ νά εἶναι ἡ ἀπλή ἐνημέρωσις.

Ὁ Κανέλλος, δηλαδὴ, πληροφορεῖ ἕναν Εὐρωπαῖο, πῶς ἕνας λαὸς πού τὸν θεωροῦσαν, ἀδικαιολόγητα, ὅτι εἶχε ἀτονήσει πολιτικὰ καὶ πνευματικὰ, μέ ἀποτέλεσμα νά βρίσκεται ἀποκομμένος ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ κοινότητα, σήκωσε τὰ ὄπλα γιὰ νά διεκδικήσει τὴν θέσιν τοῦ στὸν χῶρον τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας. Παρουσιάζει, συνεπῶς, στὴν κοινότητα αὐτὴ, πού ἔχει ἀφομοιώσει τίς ἀρχὰς τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ εἶναι ἰδιαίτερα εὐσυγκίνητη σέ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴν παιδείαν, τὴν θέσιν τῶν Ἑλλήνων κάτω ἀπὸ τὴν τουρκικὴν δεσποτεῖαν μέ χρώματα πολὺ μελανότερα ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ ὅποια θὰ χρησιμοποιοῦσε, εἴτε ἂν ἔγραφε μίαν ἄλλη στιγμὴν εἴτε ἂν πραγματευόταν εἰδικὰ καὶ μόνο τὸ θέμα αὐτό. Αὐτός λοιπὸν ὁ ὁπαδὸς τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ αἰσθάνεται πῶς ἐκείνη τὴν στιγμὴν, ἡ μόνη γλῶσσα πού μπορεῖ νά ἐννοήσει ὁ ἀντίστοιχος Γερμανός, καὶ κατ' ἀκολουθίαν οἱ διαφωτισμένοι Γερμανοὶ φιλέλληνες, στὴν κρίσιμὴ ἐκείνη ὥρα, εἶναι αὐτὴ πού θὰ τοῦ δείξει ὅτι οἱ ἔννοιαι παιδείαν καὶ ἔθνικὴ ἀποκατάστασις εἶναι ἀλληλένδετες σέ σχέσιν αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ, μιά σχέσιν καθὼς τὴν εἶχε ἤδη διατυπώσει ἐμφαντικότερα ὁ δάσκαλός του ὁ Κοραῆς μέ τὴν

παρατήρηση, πώς οί Ἕλληνες «έν τῇ καταπληκτικῇ τῶν γαλικῶν ὄπλων ἐπιτυχίᾳ οὐδέν ἕτερον διορῶσιν οί Ἕλληνες ἢ τό ἀποτέλεσμα τῆς παιδείας».

Ἀνάλογα λοιπόν διαμορφώνεται καί ἡ συνειδηση τοῦ Κανέλλου: ὁ Ἀγώνας εἶναι ἀποτέλεσμα ἀργόρρυθμης ἀλλά συστηματικῆς παιδείας. Ἡ ὁποία, γιά νά ἀποδώσει ἀγλαότερους καρπούς ἀπαιτεῖ, πέρα ἀπό τήν ἠθική καί ὑλική συμπαράσταση, καί τήν ὑπαρξή κάποιας μορφῆς ἀντίστασης. «Ἡ εὐαισθησία μας γιά νά δημιουργήσει κάτι», θά παρατηρήσει γιά τόν ποιητικό χῶρο ὁ Σεφέρης, «ἔχει ἀνάγκη, ὅπως καί ὁ ἀτμός, ἀπό ὀρισμένες ἀντιστάσεις». Γιά νά λάβει, συνεπῶς, ἡ παιδεία μας ἀντιστασιακό περιεχόμενο ὥστε νά δημιουργήσει ἐπαναστατικές συνειδήσεις, χρειάζεται νά βρεθεῖ ἀντιμέτωπη εἴτε μέ τήν αὐθεντία εἴτε μέ τήν ἐξουσία. Ὁ Κανέλλος, μεγαλωμένος μέσα στό κλίμα τοῦ προεπαναστατικοῦ ἀναθρασμοῦ, ἐνῶ εἶναι ἀπόλυτα ἐνημερωμένος ὡς πρὸς τίς πηγές τῆς αὐθεντίας καί τῆς ἐξουσίας — Ἐκκλησία, Δυνάστης ἀντιστοίχως—, καθῶς αὐτές προβάλλονται ἀναλυτικά ἀπό τόν συγγραφέα τῆς *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας*, μετατοπίζει γιά λόγους σκοπιμότητος —ἀποφυγή προβολῆς τῶν οἰκείων ἀδυναμιῶν καί ἀντιθέτως ἔξαρση τῶν κακῶν τοῦ δυνάστη— ὀλόκληρο τό βάρος πρὸς τήν κατεύθυνση τοῦ Τούρκου. Μέ τόν τρόπον ὁμως αὐτό παραμερίζει ἕνα ἐνοχλητικό ἐρώτημα πού θά μπορούσε νά ὑποβάλει στόν ἑαυτόν του.

Γιατί ὁ Τούρκος νά ἐνοχληθεῖ ἀπό τήν ὑπαρξή σχολείων; Τί εἶναι ἐκεῖνο πού θά μπορούσε νά τόν ἀνησυχήσει, ἀπό τήν ἐνάσχόληση ἐνός μικροῦ σχετικὰ μέρους τοῦ πληθυσμοῦ μέ τά γράμματα; Ἀσφαλῶς δέν θά πρέπει νά εἶναι τό ἐνδεχόμενο ὅτι θά παραμεληθεῖ ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς, στήν περιορισμένη ἔκταση πού μπορούσε νά ἔχει γιά τήν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ καλλιέργεια τῶν γραμμάτων. Μέσα, συνεπῶς, ἀπό ἀνάλογο συλλογιστικό σχῆμα πρέπει νά κατασταλάξει ὁ ἀποφθεγματισμός τοῦ Βλαχογιάννη, ὅταν ἀποφαίνεται ὅτι «ποτέ ὁ Τούρκος ὁ ἀγράμματος δέ μπόδισε τό Χριστιανό γράμματα νά μαθαίνη, καί μοναχά πολύ σπάνια ἔμπαινε στή μέση νά χωρίση τούς δασκάλους ἅμα πιάνονταν ἀπό τά μαλλιά καί γινόνταν σκάνταλο μέ τά μεγάλα τους σχολειά». Ἄλλωστε, τά γράμματα εἶναι ἀπαραίτητα γιά ἕνα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, γιά ὅσους δηλαδή ἀσχολοῦνται μέ τό ἐμπόριο, μέ τό

ὁποῖο δὲν ἀσχολεῖται ὁ δυνάστης, ἢ γιὰ ὄσους ἔχουν σχέση με τόν κλῆρο. Ὡς φυσική λοιπόν ἀπορροή θά πρέπει νά θεωρήσουμε τόν συλλογισμό πού διατυπώνει πρὸς ἀνάλογη κατεύθυνση ὁ Μ. Γεδεών, ὅταν βεβαιώνει ὅτι «ἡ τουρκική κυβέρνησις, ἀνεχομένη τήν χριστιανική θρησκείαν, ἐγίνωσκεν, ὅτι εἰς τούς ναούς ἀναγινώσκουσι καί ψάλλουσιν οἱ παππάδες καί οἱ ψάλται, καί ὅτι τὰ ἀναγιωσκόμενα καί ψαλλόμενα ἔπρεπε νά διδαχθῶσιν ἐγκαίρως· καί συνεπῶς οὐδέποτε ἐν ὁμαλῇ καταστάσει πραγμάτων ἐμπόδισε τήν ἐν νάρθηξί καί κελλίοις διδασκαλίαν».

Ἐκεῖνο συνεπῶς πού ἀπομένει ὡς ἀπάντηση στό ἐρώτημα, δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά μία ἀνησυχία, μήπως ἡ παιδεία γίνεαι ἐνδεχομένως κάποια στιγμή δημιουργός φωτισμοῦ, καί στήν συνέχεια ἀφετηρία ὥστε νά καλλιεργηθεῖ ἡ ἐθνική συνείδηση. Γιὰ τόν σύγχρονο Εὐρωπαῖο ὁ συλλογισμός αὐτός ἦταν κοινός τόπος καί θεμέλιο ταυτόχρονα τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας. Στήν ἐποχή τοῦ Κανέλλου ἦταν ἀκόμη ζωηρότερος, γιατί διατηροῦσε πολλήν ἀπό τήν φρεσκάδα πού τοῦ εἶχε χαρίσει ἡ ἐποχή μέ τὰ ἐντυπωσιακά ἐπιτεύγματά της. Νεόκοπο, συνεπῶς, καί λαμπερό νόμισμα κυκλοφοροῦσε εὐχάριστα καί εὐκόλα στά χέρια κάθε προοδευτικοῦ διανοουμένου τῆς ἐποχῆς, στόν χῶρο πάντα τῆς εὐρωπαϊκῆς θητείας. Ἐδῶ ὅμως πρέπει νά σταματήσουμε γιατί οὔτε σκιά ὑπόνοιαι δέν πρέπει νά περάσει ἀπό τόν νοῦ μας, πῶς τέτοιο νόμισμα θά μπορούσε νά κυκλοφορήσει στά χέρια τοῦ ἀσιάτη Τούρκου ἅς ποῦμε, τοῦ 16ου αἰῶνα, ἢ πῶς, κι ἂν ἀκόμη κυκλοφοροῦσε, θά μπορούσε γιὰ τὰ ἄμαθα, σέ τέτοια νομίσματα, αὐτά χέρια νά ἔχει ὁποιαδήποτε ἀξία.

Ὁ λόγος λοιπόν τοῦ Κανέλλου σχετική καί μόνο βαρύτητα ἔχει αὐτός καθ'αυτόν. Δέν ἔχουμε ἀπέναντί μας μία μαρτυρία, ἀλλά ἕναν συλλογιστικό τρόπο, πρὸς τόν ὁποῖον, καθὼς τουλάχιστον συνάγεται ἀπό τό σχετικό χωρίο, καθένας θά μπορούσε νά ὀδηγηθεῖ ἐντελῶς ὁμαλά, ἀρκεῖ νά κάλυπτε δύο προϋποθέσεις: νά πιστεῦε στήν ἀλληλουχία παιδεία-ἐθνική ἀποκατάσταση καί νά ἐπιθυμοῦσε νά ἐξυπηρετήσῃ κάποια σκοπιμότητα. Ἀπό τώρα λοιπόν ἡ ἀναφορά στόν Κανέλλο γίνεται ἀπλῶς ἐνδεικτική γιὰ ἕνα γενικότερο κλίμα τῆς ἐποχῆς. Συνεπῶς, μία τέτοια «μαρτυρία» ἢ, διαφορετικά, ἕνα παρόμοιο συλλογιστικό σχῆμα, εἶναι ἐνδεχόμενο νά λανθάνουν καί σέ ἄλλα ἀνάλογα κείμενα, σύγχρονα ἢ μεταγε-

νέστερα από τόν Κανέλλο. Καί δέν συντρέχει κανένας λόγος νά ἀναζητήσουμε ἀλληλοεξαρτήσεις, καί πολύ περισσότερο νά θεωρήσουμε τό κείμενο τοῦ Κανέλλου ἀφετηρία, μιά καί ἀνήκει σέ ξενόγλωσσο ἔργο μέ ἐντελῶς περιορισμένη ἀκτινοβολία. Μέ ποιόν τρόπο διαμορφώνεται γενικότερα αὐτή ἡ δοξασία γιά τήν ἀπαγόρευση τῶν Τούρκων καί τήν κρυφή καλλιέργεια τῶν γραμμάτων ἀπό τούς Ἕλληνες, δέν τό γνωρίζουμε, οὔτε καί εἶναι εὐκολο — μέ τά σημερινά δεδομένα— νά τήν ἀναζητήσουμε. Ἐδῶ ἐπιχειροῦμε ἀπλῶς νά τήν παρακολουθήσουμε χρονικά, ἐπειδή μᾶς παρέχεται τώρα ἡ δυνατότητα νά τήν ἀναζητήσουμε ὡς συνέχεια. Αὐτή, ἄλλωστε, ἀκριβῶς ἡ συνέχεια θά μᾶς δείξει, καθῶς ἡ δοξασία θά ἀπομακρύνεται ὅλο καί περισσότερο ἀπό τήν πραγματικότητα, πόσο εἶναι εὐκολο νά τραβήξει ἐπάνω της τά στοιχεῖα, ὅσα θά τήν βοηθήσουν νά φθάσει σέ ὀλοκλήρωση, ἄρα νά γίνει πειστικότερη: ὁ χῶρος δηλαδή καί τό τραγούδι. Τότε ὅμως περνᾶμε ἀνεπαισθήτως στήν περιοχὴ τοῦ μύθου. Γιατί μόνον ὅταν οἱ μῦθοι, καθῶς ἡ ἀλήθεια, ἐξαρτῶνται ἀπό ἀποδείξεις, εἴμαστε ἀσφαλεῖς. Οἱ μῦθοι ὅμως δέν εἶναι καθῶς οἱ ἀλήθειες ἀποτελοῦν τόν θρίαμβο τῆς εὐπιστίας ἐπάνω στήν ἀπόδειξη.

Ὁ νεοελληνικός ρομαντισμός, πού διανύει τώρα μετά τόν Ἀγώνα τήν ἐφηβική του ἀκόμη ἡλικία, δηλώνει ἐμφαντικά τήν παρουσία του στήν πνευματικὴ ζωὴ μέ τήν καταχρηστικὴ χρησιμοποίησιν τοῦ ἀντιθετικοῦ σχήματος. Ἡ λογοτεχνικὴ δημιουργία, ὅμως, καθῶς εἶναι ἀναπόφευκτο νά ἐμπνέεται σχεδόν μέ ἀποκλειστικότητα ἀπὸ τήν πρόσφατη ἐθνικὴ ζωὴ μέ ἔμφαση τόν Ἀγώνα, ρίχνει ὀλόκληρο τό ἀντιθετικὸ αὐτὸ βάρος στὸν ἄξονα πού σχηματίζει ἡ σχέση δυνάστη καί δυναστευομένου, προκειμένου μέ τὸν τρόπον αὐτὸν νά ἐξαρθεῖ τό ἀγαθοποιό, ἥρωικό καί προοδευτικὸ στοιχεῖο τοῦ Νεοέλληνα, σέ ἀντίθεση πρὸς τήν βαρβαρότητα, τήν δειλία καί τήν καθυστέρηση τοῦ Τούρκου. Ὁ λόγιος τῆς ἐποχῆς αὐτῆς δέν διαστέλλει τὸν κόσμον τῆς φαντασίας ἀπὸ τὸν κόσμον τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος καί ἐπιδίδεται ἰσοδύναμα καί στίς δύο δραστηριότητες, τήν ἱστοριοδιφικὴ καί τήν λογοτεχνικὴ δημιουργεῖται λοιπὸν μιά ἰδιαίτερα ἀμοιβαία στενὴ σχέση ἀλληλοεπιδράσεων ἀνάμεσα στήν λογοτεχνία καί στήν ἐπιστήμη, πού ὀδηγεῖ σέ ἓναν φαῦλο κύκλον ἀλληλοεξάρτησης, μέσα ἀπὸ τήν ὁποία ξεπηδάει μιά ἐνιαία στήν σύλληψή της ἄποψη γιά τὸν ἑλληνοτουρκικὸν κόσμον.

Ἡ «περίπτωση» ὅμως Κανέλλου δέν πρέπει νά ἐκφράζει τό σύνολο. Ἀπλῶς μιὰ πλευρά. Προτοῦ λοιπόν τήν ἰχνηλατήσουμε, ἀφοῦ αὐτή εἶναι πού θά μᾶς φέρει ἀσφαλέστερα στήν ἀποκρυστάλλωση τοῦ μύθου, φρόνιμο εἶναι νά ἐπιδιώξουμε νά ἀκούσουμε ἔστω κάποιες διαφορετικές ἐνδεχομένως φωνές. Καί φυσικά θά στραφοῦμε πρὸς τήν πλευρά Κοραῆ. Τό ρεαλιστικό του πνεῦμα δέν ἦταν δυνατόν νά τοῦ ἐπιτρέψει νά παρασυρθεῖ, μέσα ἀπό τό μεγάλο του πάθος πού εἶναι ἡ παιδεία τοῦ ἔθνους, στήν ἔξαρση ἐκεῖνη πού ξεφεύγει ἀπό τήν πραγματικότητα καί προαγγέλλει τήν εἰσβολή τοῦ ρητορικοῦ στοιχείου. Ἄν ὅμως ἀπουσιάζει ἀπό τό ἔργο του — ὅσο πάντοτε μοῦ εἶναι γνωστό — ἡ ἀναφορά στό συγκεκριμένο θέμα, δέν θά χρειαστεῖ νά ἀπομακρυνθοῦμε ἀπό τό περιβάλλον του γιά νά διακρίνουμε πίσω ἀπό τίς ἀπόψεις ἐνός μαθητῆ του, νά φεγγρίζει ἡ δική του σκιά. Τό 1820, συγκεκριμένα, ὅταν ὁ Marcellus ἐπισκέπτεται τό Γυμνάσιο τῆς Χίου, ἡ θέση πού τοῦ ἐκφράζει ὁ Βάμβας ὡς πρὸς τήν συμπεριφορά τῶν Τούρκων ἀναφορικά μέ τήν παιδεία, εἶναι ξεκάθαρη: «Εἴτε ἀπό ἀδιαφορία, εἴτε, ὡς ἀρχή, ἡ Ὑψηλὴ Πύλη δέν ἀντιτάχθηκε καθόλου στήν πνευματικὴ ἀναγέννηση τῆς Ἑλλάδας. Οἱ πραγματικότεροι ἐχθροὶ σέ αὐτήν τήν εὐτυχισμένη παλιγγενεσία (restoration) βρίσκονται στοὺς κόλπους μας· καί ἂν οἱ προσπάθειές μας κατορθώσουν νά δαμάσουν τίς προλήψεις ἢ τήν ἀδιαφορία αὐτοῦ τοῦ ἰσχυροῦ κλήρου πού εἶναι σήμερα ὁ πρῶτος κορμός τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, λίγα θά ἀπομείνουν νά κάνουμε ἀπέναντι στοὺς Τούρκους».

Στήν κλίμακα τῶν σχέσεων τοῦ Κοραῆ πρὸς τοὺς ἐπιγόνους του ἀντιστοιχεῖ μιὰ κλίμακα σχέσεων τῶν τελευταίων αὐτῶν πρὸς τήν ἱστορικὴ πραγματικότητα τῆς πατρίδας τους. Ὅσο, δηλαδή, πῶ μακριά θά βρεθοῦν ἀπό τήν γραμμὴ πού χάραξε ἐκεῖνος, τόσο ἀνάλογη θά εἶναι καί ἡ ἀπομάκρυνσή τους ἀπὸ τήν ρεαλιστικὴ ἀντιμετώπιση τῶν θεμάτων πού ἀφοροῦν στό ἱστορικό παρελθόν, ἀλλὰ καί στό παρόν τῆς πατρίδας τους. Ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας σημειώνει στήν *Ἱστορία* ὅτι «κανεῖς ἴσως δέν ἐσεβάσθη τοῦ ἀνδρός τὰς γνώμας ὅσον ὁ Κούμας», ὑπάρχει ὡς τεκμήριο τό ἴδιο του τό ἔργο, πού φανερώνει πόσο ἡ ἱστορικὴ του ματιά εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τίς συνηθισμένες προλήψεις τόσο γιά τοὺς συμπατριῶτες του ὅσο καί γιά τοὺς Τούρκους. Ὅταν, ἐξάλλου, πρόκειται γιά τόν Θεόκλητο Φαρμακίδη, τό τεκμήριο

μᾶς ἔρχεται ἀπό ἄλλη κατεύθυνση: εἶναι ἡ συνδρομή του σέ ἕνα ἔργο γιά τό ὁποῖο τιμήθηκε κατ' ἐξοχήν ἕνας ἄλλος μαθητής τοῦ Κοραῖ, ὁ Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος, *Τά Σούτσεια* (1853), τό ὁποῖο στάθηκε, κατά τήν κρίση τοῦ Ροῖδη, «τό κύκνειον ἄσμα τῆς παρ' ἡμῖν κριτικῆς». Ἀνάλογες εἶναι οἱ παρατηρήσεις πού θά μπορούσαν νά γίνουν γιά δύο ἄλλους ἀπό τούς πῖό ἐκλεκτούς ἐπιγόνους τοῦ Κοραῖ, τόν Ἀνδρέα Μουστοξύδη καί τόν Χριστόφορο Φιλητᾶ. Τό ἔργο ὅλων αὐτῶν βρίσκεται ἀπαλλαγμένο ἀπό ὅλες ἐκεῖνες τίς ἀδυναμίες ὅσες σημείωσα πῖό πάνω· μάταια ὁ ἀναγνώστης θά ἀναζητήσει, ἔμμεσες ἔστω, τίς ἀπηχῆσεις πού νά συνδέονται μέ τό θέμα τοῦ Κρυφοῦ Σχολείου.

Στό μεταξύ ἡ νεοελληνική κοινωνία ἔχει ἀρχίσει μετά τόν Ἀγώνα νά ταξιδεύει ταξιδεύει μέσα σέ ἕναν κόσμον πού ἔχει δημιουργήσει μιάν ἰδιότυπη πνευματική ζωή, μέ κέντρο τό Πανεπιστήμιο. Ζεῖ ὅμως τώρα μέσα σέ μιάν ἀτμόσφαιρα μοναδική σέ πλοῦτον καί σέ ἔξαρση ρητορική. Ὅταν λοιπόν ὁ ρητορικός λόγος κυριαρχεῖ μέ τέτοιαν ἐπιβολή σέ μιὰ κοινωνία πού βρίσκεται σέ ἀδιάκοπη ἔξαψη γιά τά ἔθνικά θέματα, εἶναι ματαιοπονία νά ἀναζητήσῃ κανεῖς τόν σφυγμό καί τό μέτρο τῶν ἀντιλήψεων γιά τά θέματα πού σχετίζονται μέ τήν ἱστορία τοῦ προεπαναστατικοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀλλοῦ παρά στά κείμενα τῶν λογίων αὐτῶν. Δέν ὑπάρχουν, σενεπῶς, περιθώρια ὥστε νά ἀκουστεῖ ἡ σχετική παραίνηση τοῦ Κοραῖ, διατυπωμένη λίγα χρόνια πρῖν. Ἀναφερόμενος στήν διαφορά ἀνάμεσα στόν «γνήσιον Ρήτορα ἀπό τόν ἀδόλεσχον καί φλύαρον σοφιστήν», καταλήγει: «Ἐάν, διά νά γένη πιθανός, ἦν ἀνάγκη νά καλλωπίζεται ὁ λόγος, ὁ καλλωπισμός ὅμως οὗτος πρέπει νά ἔχη μέτρον, καί νά περιορίζεται εἰς ὅρια· πρέπει νά ὁμοιάξῃ τόν σεμνόν καλλωπισμόν τῆς σώφρονος γυναικός, καί ὄχι τά διαφανῆ καί ἄσεμνα φορέματα τῆς πόρνῆς».

Τό 1837 τό μεγάλο γεγονός, ἡ ἴδρυση τοῦ Πανεπιστημίου, μᾶς προσφέρει τά πρῶτα δείγματα ὡς πρός τό νέο πνεῦμα τῶν καιρῶν. Ἀπό τήν ἡμέρα τῆς ἐπίσημης τελετῆς τῶν ἐγκαινίων θά σταθοῦμε σέ δύο ἀπό τούς ρήτορες πού θά ἐμφανιστοῦν στό βῆμα, στόν Νεόφυτον Βάμβαν καί στόν μητροπολίτη Ἀθηνῶν Μισαήλ Ἀποστολίδη. Ὁ πρῶτος, συνεπής, ἄλλωστε, πρός τήν ἀποψή του πού εἶδαμε πῶς πάνω, θά περιοριστεῖ ἀπλῶς στίς δυσκολίες τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ—ὅπως, ἄλλωστε, καί οἱ ὑπόλοιποι ρήτορες ἀπό τήν ἱστορική ἐκείνη σύναξη— γιά νά τονίσει τήν δύναμη πού τόν ἐμφύχωνε στά χρόνια τῆς δουλείας. «Οὐδ' αὐτός ὁ σκληρότατος καί πολυχρόνιος ζυγός τῆς δουλείας, οὔτε ἡ παρακολουθούσα τήν δουλείαν πτωχεία, καί περιφρόνησις, καί ἀμάθεια, καί προλήψεις, καί δεισιδαιμονίαι, δέν ἐδυνήθησαν τοσοῦτους αἰῶνας συναγωνιζόμενοι νά ἐξαλείψωσιν τό προγονικόν τοῦτο καί ἔμφυτον

αίσθημα τῆς φιλομαθείας». Ὁ δεύτερος, ἀντιθέτως, εἶναι εὐθυγραμμισμένος πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἀντιπαράθεσης, καὶ ὑποστηρίζει τὴν ἄποψη ὅτι οἱ κατακτητὲς «δὲν ἄφινον τοὺς Ἕλληνας νὰ συντηρῶσιν ὅσα ἐχρειάζοντο ἐκπαιδευτικὰ καταστήματα διὰ νὰ φωτίζωνται, καὶ νὰ προκόπτωσιν εἰς κανέν εἶδος ἐπιστήμης. Τὰ δὲ ὀλίγα τοιαῦτα, ὅσα ἐδῶ καὶ ἐκεῖ μετὰ πολλῶν ἀγώνων καὶ κινδύνων διετηροῦντο ὀφείλονται εἰς τὴν φυσικὴν τῶν Ἑλλήνων καὶ ἀναλλοίωτον πρὸς τὴν μάθησιν κλίσιν, τὴν ὁποίαν οὔτε τὸ παράδειγμα τῶν βαρβάρων κατὰ τὴν μακροχρόνιον μετ' αὐτῶν ἐπιμίσξιν, οὔτε αὐτὴ ἢ βία ἠδυνήθησαν νὰ ἐξαλείψωσιν ἢ νὰ μεταβάλωσιν». Δὲν περιορίζεται ὁμως ἐδῶ ἐπιχειρεῖ καὶ ἓνα ἐπόμενο θῆμα γιὰ νὰ αἰτιολογήσῃ τὴν ἄποψή του, μέσα ἀπὸ τὸ γνωστὸ ἀντιθετικὸ σχῆμα: «Διότι συναισθανόμενοι», παρατηρεῖ στὴν συνέχεια, «οἱ βάρβαροι ἐνδομύχως τὴν ἀδικίαν τῆς καταδυναστείας των, ἔβλεπον πάντοτε μὲ βλέμμα ὑποπτον πᾶν ὅ,τι συνετέλει εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν διανοητικῶν μας δυνάμεων, καὶ ἢ παραμικρὰ σκέψις καὶ λαβὴ ἤρκει εἰς αὐτούς, ἵνα καὶ τὸ ἔργον ἀνατρέψωσι, καὶ τὸν ἐπιχειροῦντα ἐξοντώσωσιν».

Μέσα στὸ γενικὸ κλίμα πού ἔχει διαπιστωθεῖ ἤδη, δὲν θεωρῶ ὅτι εἶναι δύσκολο νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ ἄποψη τοῦ Ἀποστολίδη θὰ βρῆκε κάποια ἀπήχηση. «Γνωρίζουμε ὅτι κατὰ κανόνα γενικὸ οἱ λόγοι πείθουν ἐκείνους πού εἶναι ἀπὸ πρὶν σύμφωνοι μὲ τὰ λεγόμενα, καὶ ὅτι, σὲ κάποιο ποσοστὸ, μποροῦν νὰ παρασύρουν τοὺς διστακτικούς». Σὲ μίᾳ πρωτεύουσα λοιπόν, ὅπου ἡ πνευματικὴ ζωὴ περιστρέφεται κυρίως γύρω ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον, μὲ τοὺς γνωστούς ποιητικούς διαγωνισμούς καὶ μὲ τὸν πομπώδη τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον τοὺς ἐόρταζαν, ἓνας λόγος πανηγυρικός, πού κυκλοφόρησε μάλιστα καὶ αὐτοτελῶς, ὅπωςδῆποτε θὰ βρῆκε ἀπήχηση. Τὰ τέσσερα, ἄλλωστε, κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς ἐποχῆς, ρομαντισμός, καθαρεύουσα, ρητορεία, Μεγάλῃ Ἰδέᾳ, εἶναι συντελεστικά. Δὲν θὰ περάσουν καὶ πολλὰ χρόνια καὶ θὰ ἀκουστεῖ μίᾳ πολὺ γνώριμη φωνή, στὴν ἴδια αὐτὴ γραμμῇ. Τὸ 1842 ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος στὸν ἐπιμνημόσυνο λόγο πού ἐκφωνεῖ στὴν Ἀθήνα γιὰ τοὺς Ζωσιμάδες θὰ δημιουργήσῃ μὲ ἀσφάλεια τὸ πρῶτον σκέλος: «Ἡθέλησε καὶ ὁ κατακτητὴς ἀποπνίξαι πᾶν ἀρρενωπὸν καὶ γενναῖον φρόνημα τῶν Ἑλλήνων, καὶ τοῦ νοός ἐμβριθῆς περὶ τὰς πράξεις καὶ ἀνδρικών, καὶ τὸ ρωμαλέον καὶ καρτερικὸν καὶ φερέ-

πονον ἐν ταῖς συμφοραῖς, τό ὁποῖον αὐξάνεται καί τρέφεται ὑπό τῆς σῶφρονος παιδείας καί τῆς εὐσεβοῦς ἡμῶν πίστεως. Διά τοῦτο κατετρέχοντο καί αἱ ἐκκλησίαι καί τά σχολεῖα τῶν ὀρθοδόξων». Τώρα μπορεῖ νά ὀλοκληρώσει ἄνετα τό σχῆμα: «Ἄλλ' ἢ πανάγαθος Πρόνοια καθῶς ἐφώτιζε τάς μαιάς καί ἐζωογονεῖ κρυφίως τά ἄρρενα τῶν Ἑβραίων, ὡσαύτως διέταξε καί ψυχάς εὐσεβεῖς καί φιλοθέους καί ταύτας οὔτε Αἰγυπτίας ἀλλ' ὁμογενεῖς, καί ὁμόφρονας· αἵτινες ἐν ταπειναῖς ἐκκλησίαις καί ἀπωκισμένοις μοναστηρίοις, καί ἐν σχολαῖς μικραῖς καί πενιχραῖς διά τῆς ἱεραῆς διδασκαλίας, ἐμαίευν εἰς ζωήν τά πάτρια τῶν αἰχμαλώτων Ἑλλήνων φρονήματα».

Ὁ Οἰκονόμος, ὅμως, γνήσιο τέκνο τοῦ Διαφωτισμοῦ παλαιότερα, πού ἔχει περάσει πιά στήν συντήρηση, εἶχε ζήσει μίαν ἄλλην πραγματικότητα, γιά τήν ὁποίαν, ἄλλωστε, καί εἶχε ἐργαστεῖ δημιουργικά· δέν μπορεῖ τώρα νά τήν ἀρνηθεῖ οὔτε καί νά τήν ἀποσιωπήσει. Θά ἀναιροῦσε αὐτόματα τόν ἴδιο τόν σκοπό τῆς πανηγυρικῆς ὁμιλίας του. Ἄν ἡ «Θεῖα Πρόνοια» λοιπόν ἐφώτισε παλαιότερα τούς συμπατριῶτες του, ὅπως εἶδαμε, τώρα εἶναι ἡ «Θεῖα Δύναμις» πού θά συμπαρασταθεῖ καί πάλι: «Ἄλλ' ἤδη προσεγγιζούσης τῆς δεκάτης ἐνάτης ἑκατονταετηρίδος, ἡ θεῖα δύναμις τάχει ἀνυπερβλήτῳ καί ἀφάτῳ ἐλέει, ὡς ἀκτίς ἡλιακοῦ φωτός, εἰς τό γένος τό Ἑλληνικόν ἐπιλάμψασα, ἐπέπλησε τό πᾶν σωτηρίου σπέρματος φιλομαθείας δραστηκωτάτης. Τότε καί ἐκκλησίαι λαμπρότεραι ἀνεγείροντο, καί Σχολαί τελειότεραι ἐπληθύνοντο, καί νέοι σπουδασταί μετέφερον καί ἄλλας ἐπιστήμας ἐκ τῆς Εὐρώπης, καί οἱ Ἕλληνες ἀνύψουν ὄμματα καί κεφαλῆν εἰς τόν οὐρανόν· καί αὐτοί οἱ ὀρεσιτρόφοι υἱοί τῆς εὐσεβοῦς ἐλευθερίας ἐπεσκόπουν ἐκ τῶν βράχων ἄνωθεν μετέωροι καί προσεκτικοί».

Σήμερα, ὕστερα ἀπό ἐνάμιση αἰῶνα περίπου ἀμετροπέειας, δυσπιστοῦμε νά ἀποδεχθοῦμε, ὅτι εἶναι δυνατόν νά λειτούργησε στούς συγχρόνους του ὁ ρητορισμός στόν ὁποῖον προσφεύγει ὁ Οἰκονόμος, προκειμένου νά ἐρμηνεύσει τόσο ἀπλά καί ξεκαθαρισμένα ἀπό καιρό καί γιά τήν ἐποχή του ἀκόμη θέματα, ὅπως εἶναι ἡ νεοελληνική ἀναγέννηση στήν ὁποίαν ἀναφέρεται. Θά ἀδικούσαμε, λοιπόν, τήν ἱστορική μας κρίση, ἂν δέν στεκόμασταν ἐπιφυλακτικοί σέ ὅ,τι τονίστηκε πιο πάνω, πῶς «οἱ λόγοι πείθουν κτλ.». Ἄρκει, ἄλλωστε, νά παρακολουθήσουμε προσεκτικά τήν συνέχεια.

Πλησιάζουμε και πάλι στο πανεπιστημιακό βήμα, από τό οποῖο μᾶς ἀπομάκρυνε ἀναγκαστικά —και προσωρινά ὅμως— ἡ παρέκκλιση τοῦ Οἰκονόμου. Τό 1849, ὅταν ὁ Φίλιππος Ἰωάννου παραδίδει στόν διάδοχό του, Γεώργιο Μαυροκορδάτο, «Καθηγητή τοῦ Γαλλικοῦ Κώδικος», τήν πρυτανεία τοῦ Πανεπιστημίου, αὐτός δέν ἔχει λόγο νά μὴν ὑπερθεματίσει, σέ τέτοιο βαθμό μάλιστα, ὥστε νά δώσει τήν ἐντύπωση ὅτι ἀδιαφορεῖ ἐντελῶς ὄχι ἀπλῶς γιά τό βάρος τῶν λέξεων πού χρησιμοποιεῖ, ἀλλά και γιά αὐτή καθεαυτήν τήν σημασίαν τους, ἀρκεῖ ὁ λόγος του νά στηριχθεῖ —πού ἄλλοῦ;— παρά στό προσφιλές γιά τήν ἐποχή ἀντιθετικό σχῆμα: «Ἡ μὲν πρό ὑμῶν νεολαία ἐδιδάσκετο λαθραίως ἐν ὑπογείοις και ἐν ταῖς ὁπαῖς τῆς γῆς τόν τύραννον διαφεύγουσα· ὑμεῖς δέ διδάσκεσθε ἐν μελάθοις καλῶς ἐξειργασμένοις και περιχρύσοις βραβεῖα, παρά φιλομούσου Ἄνακτος ἀπεκδεχόμενοι».

Τώρα τό ἐπόμενο βήμα εἶναι πιά γνωστό· ὁ κεντρικός πυρήνας τῶν λόγων πού εἶναι σταθερά πιά ἐθνικός, ἔλκει ἀβίαστα σέ ἔτοιμα φραστικά σχήματα, πού ἔχουν και ἐκεῖνα πλέον ἀρχίσει νά παγιώνονται· ὁ ρητορικός λόγος, ἀκουστική ἡδονή πλέον, δημιουργεῖ τήν παράδοσή του και ὅπως σωρεῦεται μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου μεταβάλλεται σέ ἀποθεματικό κεφάλαιο ἀπό τό οποῖο ἀντλεῖ χωρίς δισταγμό ὁ ρήτορας, ὄχι τά φραστικά σχήματα μόνον, ἀλλά και τίς ιδέες του. Ὅταν τό 1863 ὁ Κωνσταντῖνος Φρεαρίτης, καθηγητής τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου στό Πανεπιστήμιο, ἐκφωνεῖ λόγο «Περί τῶν τυχῶν και τῆς φύσεως τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστήμης» δέν θά δυσκολευθεῖ νά ἀναχθεῖ και στήν κατάσταση τῆς παιδείας κατά τά ἐπαναστατικά χρόνια: «Ἄλλ' ὑπό τοῦ αἰμοδόρου τυράννου τήν ἀνελεήμονα μάστιγα, ὁ ταπεινός ἱερεὺς και ὁ πενιχρός Ἑλληνοδιδάσκαλος, ἔντρομοι, ἀλλ' ἄκαμπτοι και ἀπτόητοι συνῆγον εἰς ἀφανῆ καταγῶγια τοὺς τρυφερούς αὐτῶν νεοσσούς, ἵνα μυήσωσιν αὐτούς ἐν κρυπτῶ εἰς τῆς Ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας τά δόγματα, και τῆς Ἑλληνικῆς ἐπιστήμης τάς ἐντολάς. Ἐκ τῶν σκοτεινῶν δέ τούτων κρυπτῶν ἐξῆλθον οἱ πολυπληθεῖς ἐκεῖνοι φωτεινοὶ τῆς πίστεως και πατρίδος μεγαλομάρτυρες, οἱ ἐπὶ τέσσαρας αἰῶνας διά τοῦ πολυτίμου αἵματος αὐτῶν καταβρέξαντες τόν κατάξηρον τῆς ἐλευθερίας κορμόν».

Τό κείμενο τοῦ Φρεαρίτη ἀπέχει ἀπό τό κείμενο τοῦ Οἰκονόμου εἴκοσι χρόνια. Στό διάστημα αὐτό, ἐνῶ, ἀπό τήν μιά μεριά,

ἡ γνώση τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς σέ θέματα τοῦ προεπαναστατικοῦ ἑλληνισμοῦ εἶχε προχωρήσει μέ βῆμα σημειωτόν, ἀπό τήν ἄλλη εἶχε ἀρχίσει νά παγιώνεται μιά κατάσταση πού θά δημιουργήσει τούς περίφημους κοινούς τόπους τῆς νεοελληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς μέσα στόν 19ο αἰώνα. Αὐτή εἶναι ἡ δεύτερη σπουδαία στιγμή γιά τήν ἐξέλιξη τοῦ μύθου τοῦ Κρυφοῦ Σχολειοῦ. Ὁ ρομαντισμός προσέφερε τό γενικό κλίμα τῆς ἑξαρσης καί χάραξε πιά ἀδρομερεῖς τίς γραμμές γιά τό σχῆμα ὁ ρητορισμός, ἡ ἀκυρολεξία καί ἡ πατραγαθία διαμόρφωσαν τό θέμα καί τό παγίωσαν. Ἡ φήμη τοῦ πρώτου σημαντικοῦ του φορέα, τοῦ Οἰκονόμου, τό καθιέρωσε. Ἀπό ἐδῶ καί πέρα, καί ἂν ἀκόμη δέν ἔχουμε τήν δυνατότητα νά παρακολουθήσουμε τήν ἀλληλουχία τῶν κειμένων γιά τήν ἐποχή αὐτή, γνωρίζετε πλέον μέσα σέ ποιό γενικό σχῆμα θά ἀναζητήσουμε τόν μύθο τοῦ Κρυφοῦ Σχολειοῦ.

Αὐτά ὅμως τά ἄλλα, τά ὁποῖα ὁ συντάκτης τοῦ ἄρθρου θεωρεῖ εἶτε γνωστά εἶτε αὐτονόητα, ἄς μή μᾶς ἀπασχολήσουν περισσότερο, γιατί λίγα χρόνια ἀργότερα ἕνα σημαντικό γεγονός ἔρχεται νά πλουτίσει τήν παράδοση μέ καινούριο αἷμα. Τό 1870, ὁ δικηγόρος Ἀνδρέας Δαλλαπόρτας τυπώνει σέ φυλλάδιο μιά ὀμιλία μέ τίτλο «Περί τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπιστήμης...», ἀνάλογο, δηλαδή, πρὸς τόν τίτλο τῆς ἐργασίας τοῦ Φρεαρίτη. Ἡ συγγένεια ὅμως δέν περιορίζεται μόνο στόν τίτλο ὁ Δαλλαπόρτας μένει πολύ κοντά στόν Φρεαρίτη καί στό ἴδιο τό κείμενο: «Ἐν τῇ πατρίᾳ ἐστία», γράφει, «ὁ ταπεινός ἱερεὺς καί ὁ πενιχρός ἑλληνοδιδάσκαλος μετὰ τρόμου, ἐνίοτε καί διά νυκτός, συνῆγον τούς τρυφερούς αὐτῶν νεοσοῦς παρά τήν ἐκκλησίαν ἀείποτε, ἵνα διά τῶν αἰώνων μῆτρωσιν αὐτοῦς εἰς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας τάς ἐντολάς καί τῆς ὀρθοδοξίας τά ἑλληνικώτατα δόγματα». Ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στά δύο κείμενα μᾶς πείθει ὅτι ὁ Δαλλαπόρτας δέν προσπάθησε νά ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τό κείμενο τοῦ Φρεαρίτη, ἀλλά ὅτι ἐπιχείρησε νά περιορίσει τήν ἑξαρση τοῦ δανείου κειμένου, εἶτε γιά νά τό προσαρμόσει στόν τόνο τοῦ προσωπικοῦ ὕφους εἶτε γιά νά ἀποτρέψει τήν ἄμεση ἀναγνώριση. Ἐξάλλου, προσέθεσε δύο καινούρια στοιχεῖα: τό πρῶτο, ὅτι τά σχολεῖα λειτουργοῦσαν πάντοτε σέ χώρους ἐκκλησιαστικούς, ἴσως νά τό δανείστηκε ἀπό τόν Οἰκονόμο, ἐνῶ τό δεύτερο, πῶς λειτουργοῦσαν «ἐνίοτε» τήν νύχτα, κάνει τώρα γιά πρώτη φορά τήν ἐμφάνισή του δεμένο μέ τήν παράδοση.

Κι ὁ χορός καλά κρατεῖ. Μόλις τόν ἐπόμενο χρόνο ὁ Φίλιππος Ἰωάννου, καθηγητής στό Πανεπιστήμιο, θά βρεθεῖ καί αὐτός, ὅπως ἦταν φυσικό, ἀπό κάποια ἀφορμή στό βῆμα. Τό θέμα προσφέρεται: «Περί τῆς πνευματικῆς προόδου τοῦ ἑλληνικοῦ γένους ἀπ' ἀρχάς τοῦ ὑπέρ πολιτικῆς αὐτοῦ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος ἕως τήν σήμερον». Στό γενικότερο λοιπόν κλίμα τῆς ἐποχῆς καί τοῦ εἴδους μέσα ἀπό τό ὁποῖο ἐκφράζεται αὐτό, δηλαδή ὁ ρητορικός λόγος, ἡ συνέχεια εἶναι ἡ ἀναμενόμενη: «Σχολεῖα ταπεινά, ὁποῖα συνεχώρουν αἱ δειναί περιστάσεις τοῦ ἔθνους, μικρά καί λυπηρά τῶν γραμμάτων φυτώρια ἀναφαίνονται ἐνιαχοῦ τῆς ἑλληνικῆς χώρας, καί μετά τήν πόρθησιν αὐτῆς καί ἐρήμωσιν, κρυπτόμενα πολλάκις ἀπό τῶν ὀφθαλμῶν τῶν κρατούντων εἰς τόπους δυσβάτους, εἰς ἐρημικά μοναστήρια, παραμυθοῦντα τήν πνευματικὴν πεῖναν καί δίψαν τῶν δυστυχῶν ἀπογόνων τοῦ Ἡροδότου, τοῦ Πλάτωνος...»

Ἡ παράδοση γιά τό Κρυφό Σχολεῖο, ὅπως τήν παρακολογήσαμε νά διαμορφώνεται ἕως τώρα, στήν ἐξελικτική της ἐναρμόνιση πρὸς τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ὅσα συνθέτουν τό πνευματικό κλίμα τῆς ἐποχῆς, ἔχει συγκεντρώσει ἤδη τίς προϋποθέσεις γιά μιά πρώτη ἐγγραφή στούς κοινούς τόπους τῆς νέας ἐλληνικῆς ἱστορικῆς συνείδησης. Ἡ ἐπιβίωσή της ὅμως μέσα στό συνονθύλευμα τῶν ἀλληλοσυγκρούμενων, πολλές φορές, κοινῶν αὐτῶν τόπων —τούς περισσότερους ἀπό τούς ὁποίους δημιούργησε ἡ ἐσπευσμένη παγίωση τοῦ σχήματος γιά τό ἄμεσο ἱστορικό παρελθόν— καθῶς καί ἡ ἐξέλιξή της θά ἐξαρτηθοῦν ἐντελῶς, εἴτε ἀπό τίς δυνατότητές της νά ἀφομοιωθεῖ ἀπό τό περιβάλλον πού τήν ἐξέθρεψε εἴτε ἀπό τίς ἀντιδράσεις της νά ὑποστεῖ χωρίς κινδύνους ἀνατροπῆς τήν δοκιμασία μιᾶς ἐνδεχόμενης κριτικῆς ἐπεξεργασίας. Τήν ἀφομοίωση εὐνοεῖ αὐτή ἡ ἴδια ἡ ὑφή καί ἡ σύνθεση τῶν στοιχείων τῆς παράδοσης, ἐπειδή τῆς ἐπιτρέπουν νά διοχετευθεῖ χωρίς δυσκολίες καί χωρίς ἀλλοιώσεις στούς χώρους εἴτε τῆς δημιουργικῆς λογοτεχνίας εἴτε τῆς τέχνης. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ διείσδυση ὅσο ταχύτερα πραγματοποιηθεῖ, τόσο ἀνετότερα θά ἀποτρέψει τήν δοκιμασία τῆς κριτικῆς, ἡ καλλιέργεια τῆς ὁποίας εἶναι φυσικό νά δυναμώνει μέ τό πέρασμα τοῦ καιροῦ, ἀφοῦ ἕνας ἀπό τούς κύριους παράγοντες πού συνετέλεσαν στήν παρακμή τοῦ ρομαντικοῦ κινήματος εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῆς κριτικῆς πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις.

Στό μεταξύ, τό συνεχῶς αὐξανόμενο ἐνδιαφέρον γιά τήν συλλογή λαογραφικοῦ ὕλικου φέρνει στήν ἐπιφάνεια ἀπό διαφορετικὲς πηγές τό τραγοῦδι γιά τό «φεγγαράκι». Ἐνα χρόνο μετὰ τήν συλλογή τοῦ Passow (1860), γιά τήν ὁποία μιλήσαμε ἤδη, ὁ Βλάσιος Σικορδέλης στό περιοδικό *Πανδώρα*, πού μεριμνᾷ γιά τήν συγκέντρωση καί παρουσίαση τῶν στοιχείων τῆς λαϊκῆς παράδοσης, δημοσιεύει τό τραγοῦδι ἀπό τόν Στενίμαχο (περιοχὴ Φιλιππούπολης) στήν γνωστὴ του μορφή, μέ δύο μικρὲς παραλλαγές λέξεων, ὅπου στὸν 5 στίχο ἡ λέξη «σπουδάσματα» ἔχει ἀντικαταστήσει

τὴν λέξη «μαθήματα» καὶ στὸν 6 ἡ λέξη «θάμματα» τὴν λέξη «ποιήματα». Ὁ εὐφάνταστος ὅμως Σκοροδέλης, πού δημιούργησε, ὅπως εἶδαμε, ὀλόκληρη ἐκείνη τὴν μυθοπλασία γιὰ τὴν νεότητα τοῦ Ρήγγα, ὅταν γίνεται συλλέκτης λαογραφικοῦ ὕλικου καὶ μόνον, μένει ἀνεπηρέαστος ἀπὸ ὅποιεσδήποτε ἄλλες φιλολογικὲς ἐπιρροές, καὶ περνάει, θά ἔλεγε κανεὶς, ἀνυποψίαστος δίπλα ἀπὸ ἓνα τραγοῦδι, πού θά ἔπρεπε νὰ τὸν ὀδηγήσει αὐτόματα νὰ τὸ συσχετίσει μὲ τὴν παράδοση γιὰ τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο. Ἔτσι, τὸ σχόλιο πού συνοδεύει τὴν δημοσίευση τοῦ τραγοῦδιος ἐκφράζει ἀκριβῶς τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θά τὸ ἐρμηνεύαμε ἐμεῖς σήμερα: «Ὅταν εἰς τὸ λαμπρὸν φῶς τῆς σελήνης παίζουσι τὰ παιδιά εἰς τὰς οἰκίας των ἢ εἰς τὰς ὁδοὺς των, ἀπευθύνουσι πρὸς αὐτὴν τὴν ἐξῆς ὠραίαν ὠδήν».

Αὐτὴ ἡ σχεδὸν ταυτόχρονη παρουσίαση τοῦ τραγοῦδιος ἀπὸ δύο διαφορετικοὺς συλλέκτες δὲν θά μείνει χωρὶς ἀνταπόκριση, σὲ μίαν ἐποχὴ ὅπου τὸ κλίμα πού ἔχει δημιουργηθεῖ εἶναι ἐντελῶς πρόσφορο, ὅπως εἶδαμε, γιὰ τὴν καλλιέργεια τοῦ μύθου. Ἐξάλλου, ἡ περιορισμένη ἀκτινοβολία τοῦ ἐντύπου, καὶ μάλιστα στὴν προκειμένη περίπτωσι, δύο ἐντύπων πρώτης σημασίας γιὰ τοὺς ἐνδιαφερομένους, ἐλαττώνει τίς ἐπιφυλάξεις πού πρέπει νὰ ἔχει πάντοτε ὁ μελετητὴς τῆς ἱστορίας τοῦ νεώτερου Ἑλληνισμοῦ, ἂν, δηλαδή, ἔχει ἐξαντλήσει βιβλιογραφικὰ τὸ θέμα. Μόλις ἓνα χρόνο ἀργότερα στὸ περιοδικὸν *Φιλίστωρ* κάνει τὴν πρώτη—δειλὴ θά τὴν χαρακτηρίζαμε—ἐμφάνισή του τὸ τραγοῦδι ὄχι πιά μόνο του, ἀλλὰ σὲ λανθάνουσα σχέση πρὸς τὸν μῦθο. Ὁ ἀνώνυμος, δηλαδή, συντάκτης τοῦ σχετικοῦ μελετήματος μὲ τίτλο «Περὶ θρησκευτικῆς ἀγωγῆς τῶν παίδων», σὲ μίαν ὑποσημείωσι γιὰ τὴν θύραθεν παιδεία, συνοδεύει τὴν δημοσίευσιν τοῦ τραγοῦδιος μὲ τὴν ἀκόλουθη παρατήρησι: «Καὶ τὸ δημοτικὸν τοῦτο ἀσμάτιον ὑπεμφαίνει, βέβαια, ἐκτὸς ἄλλων καὶ τὸ πόσον μὲ τὰ γράμματα συνεδέετο πάντοτε ἢ τοῦ θεοῦ ἔννοια εἰς τὰς ψυχὰς τῶν νηπίων». Ὅση ἀοριστία μπορεῖ νὰ κρύβει ἡ ἀντωνυμία, δὲν ὑπολείπονται καὶ πολλὰ ἐνδεχόμενα γιὰ νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἦταν ὁ γνωστός: τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο.

Ἡ τελευταία αὐτὴ προσθήκη δὲν εἶναι οὔτε ἀσήμαντη οὔτε τυχαία· ὁ Δαλλαπόρτας, ἀπὸ τὴν μιά μεριά, ξαναδίνει στὸ κείμενον τὴν πρωταρχικὴν εἰδυλλιακὴν του ἀπλότητα, ἐπειδὴ τὸ ἀπαλλάσσει

ἀπό τήν ἀχαλίνωτη φραστική καί παραστατική ἀνεδαφικότητα τοῦ Φρεαρίτη, πού ἀκούει τούς φτωχοδασκάλους νά μωοῦν μέσα σέ κρύπτες τά μειράκια στῆς «ἐλληνικῆς ἐπιστήμης τάς ἐντολίας», καί βλέπει νά ξεπηδοῦν μέσα ἀπό τίς κρύπτες αὐτές «φωτεινοί τῆς πίστεως μεγαλομάρτυρες, οἱ ὁποῖοι ἐπί τέσσαρας αἰῶνας, κλπ.» ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μέ τήν φράση του «ἐνίστε διά νυκτός» ὄχι μόνο προσθέτει ἓνα καινούριο στοιχεῖο, ἀλλά μέ τό στοιχεῖο αὐτό συμπληρώνει τήν εἰκόνα καί τῆς δίνει ξεχωριστό χρωῖμα. Τήν πηγῆ ἀπό τήν ὁποία ἀντλεῖ τό νέο αὐτό στοιχεῖο δέν παραλείπει νά τήν μνημονεύσει· σέ μιά ὑποσημείωση πού παρέμπει στό τέλος τῆς παραγράφου, ἀναφέρει: «Ἐντεῦθεν καί τό δημοτικόν τῶν παιδῶν ἀσμάτιον·

Φεγγαράκι μου λαμπρό
φέγγε με νά περπατῶ
νά μαθαίνω γράμματα
τοῦ θεοῦ τά πράγματα».

Βρισκόμαστε, δηλαδή, τώρα μπροστά σέ ἓνα συνηθισμένο γεγονός, ὅπου ἡ συνειρμική ἀλληλουχία, ἀνεξέλεγκτη, πολιτογραφεῖ νέα σχήματα.

Μέ τήν παρατήρηση αὐτή ἐπανερχόμαστε στήν βασική θέση, στήν ὁποία στηρίχθηκε καί ἀπό τήν ὁποία ξεκίνησε τό δοκίμιο αὐτό: ὁ ἔλεγχος τῶν ἐπί μέρους περιπτώσεων τότε μόνο μᾶς ἐνδιαφέρει, ὅταν μᾶς ἐπιτρέπει νά ἀναχθοῦμε σέ γενικότερες καταστάσεις. Μέ τήν περίπτωση δηλαδή Δαλλαπόρτα, μπορούμε νά ἔχουμε μιά ἐπιβεβαίωση τοῦ κανόνα τῶν συμπτώσεων, στήν ἀπλούστερη διατύπωση του, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο, ὅμοιες προϋποθέσεις μπορούν νά μᾶς φέρουν σέ ὅμοια στήν σχετικότητά τους ἀποτελέσματα. Ὅταν λοιπόν, ἀπό μιά στιγμή καί ἔπειτα, ἀρχίζουν πιά καί συνυπάρχουν χρονικά τά δύο ἄσχετα στήν προέλευση καί στήν σύστασή τους θέματα, ἡ παράδοση καί τό τραγοῦδι, εἶναι φυσικό καί ἐνδεχόμενο, ἡ πρώτη μέ τήν προβολή της γιά τούς γνωστούς λόγους, καί τό δεύτερο μέ τήν παρουσία του στίς συλλογές τῶν δημοτικῶν τραγοιδιῶν καί ἄλλου—ὅπως θά ἰδοῦμε ἀμέσως πιο κάτω— νά ὀδηγήσουν περισσότερους ἀπό ἓναν ἀπό ὅσους ἀσχολήθηκαν μέ τό Κρυφό Σχολεῖο νά συζεῦξουν τά δύο. Γι' αὐτό, ὅπως δέν θά ἀποκλείσουμε

τήν ὑπαρξή καί ἄλλου κειμένου μέσα στό ὅποιο νά πραγματοποιήθηκε ἡ σύζευξη αὐτή —καί τό ὅποιο ἐνδεχομένως, γιά μένα τουλάχιστον, λανθάνει— κατά τόν ἴδιο τρόπο δέν θά θεωρήσουμε ὅτι μιᾶ μεταγενέστερη σύζευξη τοῦ θέματος θά ἔχει λάβει ἀναγκαστικά ὑπόψη τῆς, εἴτε τό κείμενο τοῦ Δαλλαπόρτα εἴτε ἀκόμη τό κείμενο ἢ τά κείμενα πού ἐνδεχομένως λανθάνουν.

Τήν πιθανότερη ὅμως ἀπόδειξη γιά τήν σύζευξη τῆς παράδοσης μέ τό τραγούδι μας τήν δίνει ἡ μαρτυρία πλέον ἑνός ξένου. Πρόκειται γιά τόν πρώτο Ἀμερικανό πρόξενο στήν Ἀθήνα (1867-1874) Charles Tuckermann, πού μᾶς ἄφησε τίς ἐντυπώσεις ἀπό τήν παραμονή του στήν Ἑλλάδα σέ ἕνα ἀξιόλογο ἔργο, *Οἱ Ἕλληνες τῆς σήμερον* (ἐλληνική μετάφραση τοῦ Ἀντωνίου Ζυγομαλά, Ἀθήνα 1877). Τό σχετικό μέ τήν παιδεία κεφάλαιο τοῦ ἔργου ἀρχίζει ὡς ἑξῆς:

«Φεγγαράκι μου λαμπρό,
φέξε μου νά περπατῶ,
νά πηγαίνω στό σχολεῖο,
νά μαθαίνω γράμματα
τοῦ Θεοῦ τά πράγματα.

Τοιοῦτον περίπου ἦτο τό ἄσμα, ὅπερ ἐτραγώδουν οἱ ἐλληνόπαιδες, πορευόμενοι ἐν καιρῷ νυκτός εἰς τό σχολεῖον ἐπί Τουρκοκρατίας. Τό ἄσμα τοῦτο εἶναι γνωστόν εἰς πάντα Ἑλληνα νῦν ὡς καί πρότερον καί οἱ πατέρες, δεικνύοντες εἰς τά τέκνα των τήν σελήνην, ἐπαναλαμβάνουσι τούς στίχους τούτους, ἀφηγούμενοι αὐτοῖς πόσον τοῖς ἐχρησίμευσεν αὐτῇ κατά τούς σκοτεινοῦς χρόνους τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Μή ἐπιθυμοῦντες, ἔστω καί κατ' ἐλάχιστον, νά ἐρεθίσωσι τούς δεσπότας αὐτῶν δυναμένους νά παρακωλύσωσι τάς πρός ἰδίαν παιδείουσιν προσπάθειάς των, οἱ παῖδες, οὐχί δέ σπανίως καί αὐτοί οἱ πατέρες, ἐφοίτων διά νυκτός καί κρύφα εἰς τήν οἰκίαν τοῦ διδασκάλου, ὅπως ἐξακολουθήσωσι τάς σπουδάς των. Τοιοῦτω τρόπῳ ἡ μέν τῆς κώμης σχολή καθίστατο εἶδος μυστικῆς ἐταιρίας, σκοπούσης οὐχί ἐπαναστατικῆς ραδιουργίας, ἀλλά τήν ἀμοιβαίαν βελτίωσιν, ἡ δέ σελήνη, ὡς τό πεντάστιχον μᾶς διδάσκει, ἐφώτιζεν αὐτοῖς τήν ὁδόν καί οὕτω ἡ νύξ παρεῖχεν αὐτοῖς ὅ,τι τοῖς ἠρνεῖτο ἡ ἡμέρα».

Είναι προφανές ότι ο Άμερικανός πρόξενος με τό κείμενό του αυτό, δέν κάνει τίποτε άλλο παρά νά καταγράψει τήν τρέχουσα γιά τήν εποχή του συνείδηση γιά μιá παγιωμένη πλέον εικόνα. Γιά νά ολοκληρωθεῖ ὁμως τό θέμα, εἶναι φρόνιμο νά μεταφέρω ἐδῶ καί μιá προχωρημένη γενικότερη σχετικά κρίση του: «Αἱ τουρκικαί ἀρχαί δέν παρεκώλυον ἀπολύτως τήν παιδευσιν τῶν Ἑλλήνων, ἀλλά καί δέν ἐνεθάρρουν ταύτην, ἐπειδή δ' ἔβλεπον τήν παιδείαν παρημελημένην παρά τοῖς Τούρκοις, οὐδεμίαν θεβαίως ἐνεποίουν αὐταῖς εὐχαρίστησιν οἱ πρὸς ἰδίαν διανοητικὴν ἀνάπτυξιν ἀγῶνες τοῦ μεγάλου πληθυσμοῦ τῶν εὐφυῶν, πλήν δυσηρεστημένων ὑπηκόων των».

Ἐδῶ ὁμως πρέπει νά κλείσει καί ἡ παρένθεση Tuckermann. Ὅπως ἀντιλαμβάνεται εὐκόλα ὁ ἀναγνώστης, μιá ἔρευνα πού προχωρεῖ ἐντελῶς προσεκτικὰ μέ βάση τίς ἐλληνικές πηγές, δέν εἶναι δυνατόν νά προσφύγει σέ μαρτυρίες πού προέρχονται ἀπό δεύτερο ἢ καί τρίτο ἀκόμη χέρι. Ἄλλωστε, ὅσο περνάει ὁ καιρὸς τόσο περισσότερο ἐφεκτικοὶ στεκόμαστε μπροστά στίς μαρτυρίες πού μᾶς προσφέρουν γενικότερα οἱ ξένοι. Ἡ μαρτυρία πού προσφέρει, π.χ., ἐντελῶς στήν τύχη ἑνας ἀπό αὐτούς, ἔχει τόσο διάφανη προέλευση, ὥστε οὔτε θά ἄξιζε κἀν νά ἀναφερθεῖ. Γράφει λοιπόν ὁ Lucien Leluc, γιά τόν ὁποῖον πρόκειται: «Κάτω ἀπό τήν τουρκική κατοχή, παπάδες κρυφά, καί μερικές φορές χωμένοι κάτω ἀπό τήν γῆ, καθῶς οἱ πρῶτοι χριστιανοί, δίδασκαν στά παιδιά τά στοιχεῖα τῆς ἐλληνικῆς γραμματικῆς, ὥστε νά μή χαθεῖ ἡ γλῶσσα τοῦ Ὁμήρου. Αὐτή ἡ διδασκαλία, θυμίζουμε, ἂν τήν ἀνεκάλυπταν ἐπέσυρε τήν ποιή τοῦ θανάτου».

Ἡ ἀμοιβαία αὐτῆ ἰσχυροποίηση τῶν δύο στοιχείων πού συναπαρτίζουν τόν μύθο τοῦ Κρυφοῦ Σχολειοῦ μᾶς ἐνδιαφέρει ιδιαίτερα, ἐπειδὴ πραγματοποιεῖται σέ κρίσιμη περίοδο. Εἶναι ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία κάνει τὴν ἐμφάνισή της, ὄχι πλέον σποραδικά, ἀλλὰ συστηματικά, ἡ μελέτη τῶν θεμάτων ὅσα ἀναφέρονται στὴν νεοελληνικὴ παιδεία. Τό ἔναυσμα ἔδωσε ὁ Ροδοκανάκειος Φιλολογικός Ἀγών. Τό 1865, σέ μιάν ἀναγκαστικὴ ἀνάπαυλα ἀπὸ τόν ἀποκλειστικὸ ἔως τότε κεντρικὸ πυρῆνα τοῦ διαγωνισμοῦ —τά ὀμηρικὰ ζητήματα— προκηρύσσεται ὡς ἀντικείμενο συγγραφῆς ἡ «Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς παιδείας παρ' Ἑλλησιν ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τοῦ 1821», στὴν ὁποία ἔπρεπε νά πραγματοποιηθοῦν οἱ ὑποψήφιοι ὄχι μόνο τὰ σχετικὰ μέ τὰ σχολεῖα (ἀριθμὸς ἀναλυτικῶς, ὕλη, μέθοδος), ἀλλὰ καί μέ τούς χορηγούς τῆς παιδείας, τούς λογίους καί τὰ ἔργα τους, τίς γλωσσικὲς τούς ἀντιλήψεις, καθὼς ἐπίσης καί τὴν ἱστορία τῶν τυπογραφείων καί τοῦ Τύπου στὴν Ἑλλάδα. Καί τέλος τὴν συμβολὴ ὄλων αὐτῶν τῶν παραγόντων στὴν ἀναγέννηση τῆς Ἑλλάδας καί στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821.

Οἱ ἐξαιρετικά ὕψηλές ἀπαιτήσεις τοῦ διαγωνισμοῦ —τίτλος τιμῆς γιὰ τούς ὀργανωτὲς πού συνέλαβαν τὸ θέμα μέ τόση πληρότητα καί θετικισμό— ἦταν κάθε ἄλλο παρά ἐνθαρρυντικὲς γιὰ συμμετοχὴ, προκειμένου οἱ ὑποψήφιοι νά ἀναλωθοῦν σέ μιάν ἔρευνα μέ ἀπροσδιόριστη ἔκταση, ἐπάνω σέ ἓνα ἀντικείμενο τὸ ὁποῖο, κατὰ ὁμολογία τῶν ἀγωνοδικῶν, δέν εἶχε νά παρουσιάσει ἔως τότε κανένα ἀπολύτως συστηματικὸ προηγούμενο. Τὰ ἀποτελέσματα, ἄλλωστε, δεβαίωσαν αὐτὴν τὴν πραγματικότητά. Ὑποβλήθησαν δύο μόνες ἐργασίες, τοῦ Παναγιώτη Ἀραβαντινοῦ καί τοῦ Κωνσταντίνου Σάθα· βραβεύθηκε ἡ ἐργασία τοῦ δευτέρου, καί αὐτὴ μόνον κατὰ τὸ μέρος πού ἀφοροῦσε στοὺς λογίους καί στὸ γλωσσικὸ ζήτημα, ἐπειδὴ θεωρήθηκε ὅτι μέ τὸ Σχεδιάσμα του ὁ Μ. Παρανίκας γιὰ τὰ σχολεῖα, πού εἶχε δεῖ τὸ φῶς τὸ 1867 στὴν Κωνσταντινούπολη, καί μέ τὴν ἐργασία του ὁ Παῦλος Λάμπρος

γιά τὰ τυπογραφεῖα, πού εἶχε δημοσιευθεῖ τό 1860 στήν Χρυσολίδα, εἶχαν ἐπεξεργασθεῖ ἱκανοποιητικά τὰ ἀντίστοιχα θέματα. Ἡ κρίση τῆς ἐπιτροπῆς πού δημοσιεύθηκε ὕστερα ἀπό δύο χρόνια, τό 1867, μέ τήν μορφή πού ἔλαβε —συζήτηση καί συμπλήρωση τῶν ἐπιμέρους— ἀποτελέσει καί αὐτή συμβολή στήν πραγμάτευση τοῦ θέματος, ἀφοῦ, ἄλλωστε, προερχόταν ἀπό πρόσωπα ἀπολύτως ἀρμόδια γιά τόν σκοπό αὐτό. Μέ τόν τρόπον αὐτόν βλέπουμε νά κάνει ὁμαδικά τήν ἐμφάνισή της, μέσα σέ συντομώτατο χρονικό διάστημα, ἡ νεογέννητη ἐπιστήμη τῆς νεώτερης παιδείας μας καί νά ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἔρευνα, ὅταν μένει ἀνεπηρέαστη ἀπό τίς ἐμπνεύσεις ὁποιασδήποτε σκοπιμότητας, μπορεῖ νά σταθεῖ μακριά ἀπό κάθε λογῆς μυθοπλασίες. Σέ καμία ἀπολύτως ἀπό τίς σχετικές ἐργασίες ὅσες μνημονεύθηκαν ἕως τώρα, δέν ἔκανε σέ καμία στιγμή, μέ ὁποιοδήποτε τρόπο τήν ἐμφάνισή του τό θέμα τοῦ Κρυφοῦ Σχολείου. Ἡ ὁμόφωνη ὅμως αὐτή σιωπή, πού ἰσοδυναμοῦσε μέ ἀπόρριψη τοῦ μύθου, βρῖσκει τελικά τόν τρόπο νά ἀποδοθεῖ καί θετικά, ὅταν, στήν ἀναζήτηση τῶν ἱστορικῶν λόγων γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς παιδείας, οἱ ἀγωνοδίκες παρατηροῦν γιά τόν Ἀραβαντινό, ὅτι «εὐστόχως περιγράφει τήν τῶν κατακτητῶν Τούρκων ἀναισθησίαν καί ἀδιαφορίαν ἐν τῇ ἰδρύσει καί συντηρήσει τῶν ἑλληνικῶν ἐκπαιδευτηρίων καί ἐν τούτῳ τῆς διδασκαλίας τῶν Ἑλλήνων παιδῶν».

Αὐτή ἡ συμπτυκνωμένη ἐμφάνιση τοῦ θέματος τῆς νεώτερης παιδείας μας, θά περίμενε κανείς, ἂν ὄχι νά ἀναχαιτίσει τήν φορὰ τοῦ μύθου, τουλάχιστον νά προκαλέσει μιά ὁποιασδήποτε μορφῆς ἀντίδραση. Οὔτε τό ἓνα ὅμως ἔγινε οὔτε τό ἄλλο, σάν νά ἤθελε νά δείξει, γιά μιά ἀκόμη φορὰ, ἡ νεοελληνική συνείδηση, ὅτι δέν τήν ἔθελγε ἡ ἔρευνα. Ὅταν ὅμως αὐτά συμβαίνουν μέσα στόν περιορισμένο χῶρο τῆς νεοελληνικῆς πνευματικῆς κοινωνίας, ὅταν τήν ἴδια αὐτήν ἐποχή, ἐξάλλου, τό εὐρύτατο πνεῦμα τοῦ Ροῦδη μένει ἀμέτοχο σέ πνευματικά ζητήματα πού θά ἔπρεπε, κατά τεκμήριο, νά τόν εἶχαν ἀπασχολήσει, μέσα, ἔστω, στόν κύκλο τῶν ἐνδιαφερόντων του, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά δεχθοῦμε, ὅτι ὑπάρχουν στήν ἐποχή αὐτή εἴτε ἄτομα εἴτε καί ὁμάδες πού περιχαράκωνουν αὐστηρά τὰ ἐνδιαφέροντά τους. Μέ τόν τρόπο αὐτόν ἐμφανίζονται νά μένουν ἠθελημένα ἀδιάφορα εἴτε πεισματικά μακάρια στήν ὀρθοδοξία τῶν ἀπόψεών τους, ἐπειδή δέν ἔχουν τήν ἱκανό-

τητα νά ἀντιληφθοῦν, πὼς τότε μόνο τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν μπορεῖ νά διαμορφώσει δημιουργικὰ τὴν νεοελληνικὴ συνείδηση, ὅταν διερευνηθεῖ χωρὶς ἄλλο ἀντικειμενικὸ σκοπὸ παρά μόνο τὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας.

Τὴν θέση ὅμως αὐτὴ μόνον ἡ πλειάδα τῶν ἐρευνητῶν τῆς νεοελληνικῆς παιδείας μπορεῖ νά τὴν ἐκφράσει. Τὸ τιμημένο ὄνομα τοῦ Ἀσώπιου, πού ἂν καὶ παραμερισμένος ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νά ἀποτελεῖ τὴν μεγάλη μορφή τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων, μᾶς δένει μὲ τὴν γνήσια παράδοση τοῦ πνεύματος τοῦ Κοραΐ. Δίπλα στὰ ὀνόματα αὐτά, μπορούμε σὲ λίγο νά προσθέσουμε καὶ δύο ἄλλους πού μετέχουν στὴν ἴδια δημοκρατία ἰδεῶν. Ὁ πρῶτος εἶναι ὁ Δημήτριος Βικέλας. Χωρὶς νά εἶναι ὁ ἴδιος ἐρευνητῆς, σὲ ἓνα δοκίμιό του «Περὶ νεοελληνικῆς φιλολογίας», πού δημοσιεύθηκε τὸ 1871, βρίσκει ἐντελῶς εὐθυγραμμισμένους στὰ θέματα τῆς παιδείας πρὸς τὸν «ἐξαίσιον ρεαλισμό» τοῦ κοραϊκοῦ Ὑπομνήματος. Ὁ δεύτερος, ὁ Ἀθανάσιος Πολυζωίδης, τοῦ ὁποῦ ολόκληρο τὸ ἔργο ὡς πράξη καὶ ὡς συγγραφή ἐκφράζει μὲ ἐλευθεροφροσύνη τὸν ἴδιο αὐτὸ ρεαλισμό, στὸ σχετικὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν παιδεία, τοῦ ἔργου του *Τὰ Νεοελληνικά* (1873), δὲν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν καθαρὴ γραμμὴ τῆς ἔρευνας. Καὶ οἱ δύο λοιπὸν μένουσιν ἀμέτοχοι ἀπὸ τὴν μυθοπλασίαν τοῦ Κρυφοῦ Σχολείου. Τέλος, γιὰ νά ὀλοκληρωθεῖ ὁ κύκλος, θά εἶχε νά προσθέσει κανεὶς καὶ τὰ ὀνόματα δύο ξένων ἱστορικῶν, τοῦ Finlay καὶ τοῦ Mendelsohn-Bartholdy (1861 καὶ 1873 ἀντιστοίχως τὰ ἔργα τους), οἱ ὅποιοι, μακριὰ ἀπὸ πολιτικὴς ἢ ἄλλες σκοπιμότητες, εἶδαν τὰ ἱστορικὰ προβλήματα τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ μὲ τὴν διαύγεια πού χαρίζει ἡ καλοπροαίρετη διάθεση τοῦ ξένου τρίτου.

Σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅμως ὅπου ὅλα μοιάζουν τώρα νά διαμορφώνονται, κάθε ἀπόπειρα καὶ γιὰ σχετικὴ ἔστω σχηματοποίηση, φρόνιμο εἶναι νά πραγματοποιεῖται μὲ πολὺ προσεκτικὴς κινήσεις. Ὅπως ἦδη ἔχω τονήσει, μὲ τίς γνωστὰς βιβλιογραφικὰς δυσχερεῖες πού συναντᾷ σὲ κάθε βῆμα ὁ ἐρευνητῆς, δὲν εἶναι ἐφικτὸ νά ἔχει πάντοτε στὴν διάθεσή του ἐπαρκεῖς μαρτυρίες. Αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀπλή ὑπόμνηση, ὥστε νά μὴ θεωρήσει ὁ ἀναγνώστης μου πὼς ἐπιχειρῶ νά ἐξαντλήσω βιβλιογραφικὰ τὸ θέμα τῶν μαρτυριῶν. Ἀλλὰ κι ἂν ἀκόμη τίς ἔχει, δὲν εἶναι πάντοτε δυνατόν νά τίς ἐντάξει. Ἡ μικρὴ αὐτὴ παρένθεση γίνεται ἀναγκαία τώρα,

ὅπου ἡ χρονική ροή τῶν πραγμάτων μᾶς ἔφερε μπροστά σέ δύο μαρτυρίες, οἱ ὁποῖες μᾶλλον ἀμνηχανία προξενοῦν.

Τό 1873, ὁ Μιχαήλ Οἰκονόμου, Δημητσανίτης, πού σπούδασε στήν σχολή τῆς πατρίδας του, δηλαδή τήν Μονή Φιλοσόφου, ἀλλά ἀργότερα καί στήν Σχολή τῆς Χίου, δημοσιεύει τά Ἀπομνημονεύματά του. Κείμενο βασικό γιά τόν Ἀγώνα, ἀφοῦ εἶχε χρηματίσει γραμματικός τοῦ Κολοκοτρώνη. Στό ἔργο αὐτό δέν διαστάζει νά ἀποφανθεῖ ὅτι κατά τήν Τουρκοκρατία «ἡ λατρεία τῶν χριστιανῶν ἐξησκείτο ἐλευθέρως καί δημοσία καί ἐπροστατεύετο μάλιστα καί ἀπό τούς Τούρκους... ἐπροστατεύετο δέ καί ἐλευθέρως ἐνηργεῖτο καί ἡ ἐκπαίδευσις». Ἡ ἀμνηχανία γεννιέται ὅταν λάβουμε ὑπόψη ὅτι, Δημητσανίτης αὐτός, θά εἶχε κάθε λόγο νά μνημονεύσει ἔστω τό μῦθο τοῦ Κρυφοῦ Σχολειοῦ, ἀφοῦ ἕνα ἀπό τά ἰσχυρότερα ἐπιχειρήματα στήν καλλιέργεια τοῦ μῦθου ὑπῆρξε τό θρυλούμενο Κρυφόν Σχολεῖόν τῆς Μονῆς Φιλοσόφου. Ἀνάλογη ἀμνηχανία προξενεῖ καί ἡ περίπτωση τοῦ Εὐθύμιου Καστόρχη, πού εἶναι γνωστός περισσότερο ὡς καθηγητής τῶν Λατινικῶν στό Πανεπιστήμιο. Δημητσανίτης καί αὐτός δημοσιεύει τό 1847 ἕνα τομίδιο μέ τόν ἀκόλουθο τίτλο: «Περί τῆς ἐν Δημητσάνῃ ἐλληνικῆς σχολῆς καί περὶ τῶν καθιδρυτῶν καί πρώτων αὐτῆς διδασκάλων». Στά σχετικά Προλεγόμενα, ὅταν ἀναφέρεται στήν κατάστασι τῆς ἐκπαίδευσις γενικότερα κατά τήν Τουρκοκρατία —μέ μέτρια ὅμως γνώση τῶν πραγμάτων— ἐνῶ εἶχε κάθε ἐνδόσιμον νά ἀναφερθεῖ στά σχετικά μέ τό Κρυφόν Σχολεῖόν μέ ὁποιοδήποτε τρόπο, τό θέμα ἀπουσιάζει ἐντελῶς, καί περιορίζεται ἀπλῶς στήν ἀκόλουθη παρατήρησι: «Τό μόνον βέβαιον εἶναι, ὅτι τά μοναστήρια, καί πάλιν ὄχι πάντα ταῦτα, ἦσαν καί σχολεῖα τῶν γραμμάτων καί καταφύγιον τῶν τότε λογίων».

Ἀντιθέτως, ἕνας λόγιος πού ἀνδρώνεται μέσα στόν Ἀγώνα μέ τίς καλύτερες προϋποθέσεις, ὁ Νικόλαος Δραγούμης, στά Ἀπομνημονεύματά του πού ἐκδίδει τόν ἐπόμενο ἀκριβῶς χρόνο, φέρνει ἀπροσδόκητα στήν ἐπιφάνεια τόν μῦθο. Ἡ περίπτωσή του ὅμως ἀξίζει νά μᾶς ἀπασχολήσει ἐκτενέστερα· δέν εἶναι τόσο ἀπλή.

Ὁ Δραγούμης ἐργάστηκε σταδιακά στήν ἐπεξεργασία τοῦ ἔργου του. Ὁ τρόπος ὅμως αὐτός τῆς ἐργασίας ἀλλοίωσε διαδοχικά καί τήν ἀρχική μορφή τῆς συγγραφῆς. Ἄρχισε ἀρκετά ἐνωρίς,

ἤδη ἀπό τόν 3ο τόμο τῆς Πανδώρας, τό 1852, νά δημοσιεύει, ἀποσπασματικά καί χωρίς χρονική ἀλληλουχία, κεφάλαια ἀπό τό ἔργο πού θά δεῖ τό φῶς τῆς δημοσιότητος μόλις τό 1874. Στόν 13ο τόμο τοῦ περιοδικοῦ του (1863), ἀπογράφοντας τά σχετικά μέ τήν κατάσταση καί τήν ὀργάνωση τῆς παιδείας στά χρόνια τοῦ Καποδίστρια, περιορίζεται σχεδόν ἀποκλειστικά στήν ἔκθεση τοῦ Γάλλου Dutrone, τόν ὁποῖον εἶχε στείλει ὁ Κυβερνήτης νά περιηγηθεῖ διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδας γιά νά ἐξετάσει τήν κατάσταση τῶν σχολείων καί νά εἰσηγηθεῖ τά μέσα γιά τήν ὀργάνωσή τους. Δέκα χρόνια ἀργότερα, ὁ Δραγούμης, σέ μίαν ὁμιλία του στόν «Παρνασσό» μέ θέμα «Δικαιοσύνη, παιδεία, ἐκκλησία ἐν Ἑλλάδι (1821-1831)», πού δημοσιεύθηκε σέ ἰδιαίτερο τεῦχος τόν ἴδιο χρόνο, ξαναπιάνει τό θέμα του, ὅπως τό εἶχε πραγματευθεῖ στό σχετικό δημοσίευσμά του στήν Πανδώρα.

Τόν ἐπόμενο ὅμως ἀκριβῶς χρόνο, ὅταν δηλαδή κυκλοφορεῖ ὁ 1ος τόμος τῶν *Ἱστορικῶν Ἀναμνήσεων*, τό κεφάλαιο τῆς παιδείας βρίσκεται ξαφνικά πλουτισμένο μέ ἓνα νέο τμήμα. Παίρνοντας, δηλαδή, ἀφορμή ἀπό τήν συζήτηση γιά τήν μόρφωση τῶν κοριτσιῶν καταλήγει: «Ἐπειδή δέ ὁ τοσοῦτος ἔρωσ τῆς ἐκπαίδευσως τοῦ γυναικείου φύλου εἰσήλασε τροπαιοῦχος καί εἰς τήν δούλην Ἑλλάδα, ἀνηγέρθησαν γυναικῶν φροντιστήρια καί κατά τάς ἀσιάτιδας ἔτι χώρας, ὅπου πρό αἰῶνων δέν εἶχεν ἀκουσθῆ ἡ γλυκεία τοῦ Πλάτωνος ἢ τοῦ Χρυσοστόμου φωνή, ὅπου διά τόν φόβον τῶν κρατούντων ἐλάχιστος ἀριθμός μαθητῶν μετέβαινον διά νυκτός εἰς σχολεῖον κείμενον ἐν παραβύστω τινί γωνία, ἄδοντες, ὡς εἰ ἐπλανῶντο χάριν εὐθυμίας εἰς τάς ὁδοῦς, τό ἐπίτηδες ποιηθέν τοῦτο ἄσμα:

Φεγγαράκι μου λαμπρό
 Φέγγε με νά περπατῶ,
 Νά πηγαίνω στό σχολεῖό,
 Νά μαθαίνω γράμματα,
 Γράμματα μαθήματα
 Τοῦ Θεοῦ ποιήματα».

Ἡ προσθήκη αὐτή τοῦ Δραγοῦμη στήν τελική μορφή τοῦ κειμένου τῶν *Ἀναμνήσεων*, ἔτσι ἀπροσδόκητα πού παρουσιάζεται,

ἐντοπίζοντας μάλιστα τὸ φαινόμενο τοπικά στὴν Μικρὰ Ἀσία — ἐντελῶς νεόκοπη ἐκδοχή— γεννᾷε διάφορα ἐρωτηματικά, τὸ σπουδαιότερο ἀπὸ τὰ ὅποια εἶναι, σέ ποιά συνάρτηση βρίσκεται ἡ πληροφορία τοῦ Δραγούμη πρὸς τὴν ἕως τότε γνωστὴ ἐξέλιξη τοῦ μύθου. Ἡ ἀπάντηση στὰ ἐρωτηματικά αὐτὰ ὄχι μόνο δὲν εἶναι εὐκόλη, ἀλλὰ σέ τελευταία ἀνάλυση οὔτε καὶ σκόπιμη, γιατί θὰ ὑποχρεωθεῖ κανεὶς ἀναγκαστικά, ἀπὸ τὴν ἔλλειψη στοιχείων, νὰ ἀναχθεῖ σέ ἀμφίβολης ἀξίας, καὶ κάθε ἄλλο παρά συντελεστικές γιὰ τὴν προώθηση τῆς ἔρευνας, εἰκασίες. Ἐκεῖνο λοιπὸν πού ἀπομένει πρὸς στιγμὴν ἀπὸ τὴν ἀλλόκοτη αὐτὴ παρουσία, εἶναι νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ ἔτσι ἀκόμη, χωρὶς δηλαδὴ τὴν ἐξακρίβωση πραγματικῶν δεσμῶν πρὸς τὴν παράδοση τῆς μυθολογίας, ἡ πληροφορία τοῦ Δραγούμη μᾶλλον πρέπει νὰ ἀπομονωθεῖ ἀπὸ τὸ ρεῦμα πού διαμόρφωσε ἡ ἐρευνητικὴ διάθεση τῶν φορέων τῆς ἐπιστήμης τῆς νεώτερης παιδείας μας, γιὰ τὸν πρωταρχικὸ λόγον ὅτι δὲν εἶναι καρπὸς τῆς ἔρευνας.

Ἀπὸ τὴν στιγμὴ λοιπὸν ὅπου συντελεῖται ἡ ὀλοκλήρωση τοῦ θέματος μέ τὴν σύζευξη τῆς παράδοσης πρὸς τὸ τραγούδι, τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου μόνο κέρδη μπορεῖ νὰ προσφέρει γιὰ τὴν ἰσχυροποίηση καὶ σταθεροποίηση τοῦ μύθου. Ὅταν πολὺ σύντομα —ἴσως καὶ ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τώρα— θὰ λείψει ἀπὸ τὴν κοινὴ συνείδηση καὶ ἡ ἀμυδρὴ ἀκόμη χρονολογικὴ διαφοροποίηση τῶν δύο στοιχείων, παράδοσης καὶ τραγουδιοῦ, ὁ συνειρμικὸς αὐτοματισμός θὰ παγιώσει ἓνα σχῆμα, σύμφωνα πρὸς τὸ ὅποιο, ἡ μεία τῆς παράδοσης θὰ προκαλεῖ αὐτόματα τὴν ἔλξη τοῦ τραγουδιοῦ, καὶ ἀντίστροφα. Ἀπὸ τὴν ἀμοιβαία αὐτὴ ἔλξη θὰ ἐνισχύεται ἡ θέση καὶ τῶν δύο στὴν κοινὴ συνείδηση γιὰ τὴν ὑπόσταση τοῦ μύθου. Ἄν ἦταν, λοιπὸν, σέ κάποιο ποσοστὸ, δύσκολο προηγουμένως νὰ ἀμφισβητηθεῖ μεμονωμένα ἡ ἀλήθεια γιὰ τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο, τώρα οἱ δυσκολίες πολλαπλασιάζονται δυσανάλογα, προκειμένου νὰ ἀμφισβητηθεῖ τὸ θέμα στὴν ἐνότητα παράδοσης καὶ τραγουδιοῦ. Ἄν, τέλος, προσθέσουμε ὅτι τὸ νέο στοιχεῖο, τὸ τραγούδι, προέρχεται ἀπὸ μιά νεογέννητη ἐπιστήμη, τὴν λαογραφία, γιὰ τὴν ὅποια συνεχῶς μεγαλώνει ἡ ὑπόληψη, ἐρμηνεύουμε τότε γιὰ τὴν αὐτὴ ἡ σύζευξη στάθηκε τόσο ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν μεταγενέστερη τύχη τοῦ μύθου.

Καί δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο, συνεπῶς, ὅτι τό θέμα τοῦ Κρυφοῦ Σχολειοῦ περνάει κυρίως μέσα ἀπό τόν ρητορικό λόγο, ἐνῶ δέν περνάει παρά λίγο ἤ σχεδόν καθόλου ἀπό τόν φυσικό του χῶρο, πού εἶναι ἡ ἱστορία τῆς ἐκπαίδευσης. Αὐτό σημαίνει, πώς δέν διαθέτει στοιχεῖα ὥστε νά τό κρατήσουν στόν χῶρον αὐτόν, ἐνῶ διαθέτει ἄλλα, πού τοῦ ἐπιτρέπουν νά διολισθήσει στόν πρῶτο. Τοῦ λείπουν, δηλαδή, ὅπως εἶδαμε, οἱ ἱστορικές μαρτυρίες, ἐνῶ, ἀντίθετα μπορεῖ νά φορτίσει πλούσια τόν συναισθηματικό κόσμο. Μέ ποιόν τρόπο ὅμως; Ἡ ὑπαρξη Κρυφοῦ Σχολειοῦ εἶδαμε πώς εἶναι μιά καλή εὐκαιρία μετά τόν Ἀγώνα γιά νά ἐξαρθοῦν οἱ ἀρετές τοῦ ἔθνους. Ἡ Ἑλλάδα, νεόφερτη στήν εὐρωπαϊκή κοινωνία τῶν ἐλευθέρων κρατῶν, ἔχει ἀρχίσει ἀπό πολύ ἐνωρίς, εὐθύς μετά τόν Ἀγώνα, νά ὀραματίζεται σέ εὐρύτατη προοπτική τήν μελλοντική της θέση στήν εὐρωπαϊκή οἰκογένεια, τήν ὁποία καί διατυπώνει ὀλοκληρωμένη τό 1844 ἀπό τό ἐπίσημο βῆμα τῆς Ἐθνοσυνέλευσης ὁ Ἰωάννης Κωλέττης: «Διά τήν γεωγραφικήν της θέσιν ἡ Ἑλλάς εἶναι τό κέντρον τῆς Εὐρώπης· ἰσταμένη, καί ἔχουσα ἐκ μέν δεξιῶν τήν Ἀνατολήν, ἐξ ἀριστερῶν δέ τήν Δύσιν, προώρισται, ὥστε διά μέν τῆς πτώσεως αὐτῆς νά φωτίση τήν Δύσιν, διά δέ τῆς ἀναγεννήσεως τήν Ἀνατολήν. Τό μέν πρῶτον ἐξεπλήρωσαν οἱ προπάτορες ἡμῶν, τό δέ δεύτερον εἶναι εἰς ἡμᾶς ἀνατεθειμένον· ἐν τῷ πνεύματι τοῦ ὄρκου τούτου καί τῆς μεγάλης ταύτης ιδέας εἶδον πάντοτε τοὺς πληρεξουσίου τοῦ ἔθνους νά συνέρχωνται διά νά ἀποφασίσωσιν οὐχί πλέον περί τῆς τύχης τῆς Ἑλλάδος, ἀλλά τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς».

Εἶναι πολύ φυσικό τότε νά ἐπιδιώκει σταθερά νά ἐκμεταλλεῖται ὅ,τι θά μπορούσε νά ἐξάρει τίς ἀρετές τοῦ ἔθνους. Καί μία ἀπό αὐτές, ἐκείνη ἀκριβῶς πού ἀνοίγει προοπτικές γιά τό μέλλον, εἶναι ἡ δύναμη τῆς φυλῆς καί ἡ ἀντοχή της μέσα στίς δοκιμασίες. Ὅταν λοιπόν κάνει τήν ἐμφάνισή του κάποια στιγμή, μέ τόν τρόπο πού εἶδαμε ἔως τώρα, τό θέμα τοῦ Κρυφοῦ Σχολειοῦ, γιατί νά μή θεωρήσουμε, πώς προσέφερε μιά καλή εὐκαιρία γιά νά

ἐξαρθοῦν αὐτές ἀκριβῶς οἱ ἀρετές; Ἡ ἀντιδιαστολή, ἐξάλλου, πρὸς τὸν Τοῦρκο, ὀλοκληρώνει τὴν εἰκόνα μὲ τὴν ὁποῖαν θέλει νὰ τροφοδοτήσῃ ὁ Νέος Ἑλληνισμὸς τὴν εὐρωπαϊκὴ συνείδηση. Καί εἶναι αὐτονόητο νὰ τὴν συγκινήσῃ: Ἕνας λαὸς πού ἐζησε γιὰ αἰῶνες κάτω ἀπὸ τίς πιό σκληρὲς συνθῆκες, κατορθώνει νὰ τίς ξεπεράσῃ μὲ τὴν βοήθεια τῆς παιδείας, καὶ νὰ ξαναβρεῖ τὴν ἐλευθερία του. Ἄν, μάλιστα, αὐτὴ ἡ παιδεία συνδεθεῖ μὲ τὴν παράδοση τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, μέσα στὸν ἴδιον αὐτὸν χῶρον τὸν ὁποῖον περιηγεῖται ἀπὸ καιρὸ ἡ εὐσυγκίνητη ρομαντικὰ εὐρωπαϊκὴ elite μὲ βασικὸ στόχο τὴν ἀναζήτησιν τῆς ἐπιβίωσης τῆς ἀρχαιότητος στὸν Νέον Ἑλληνισμό, τότε, ἄς μὴν ἀμφιβάλλουμε ὅτι ὁ στόχος ἔχει ἐπιτευχθεῖ. Τὸ σχῆμα, ἄλλωστε, πού δημιουργεῖ ὁ λόγος τοῦ Κωλέττη, ἔστω καὶ γιὰ ἐσωτερικὴ κατανάληψη, διαθέτει πειστικὴ πληρότητα: «πρώρισται», «Ἀνατολή-Δύση», «προπάτορες-ἡμεῖς».

Μὲ βάση, τώρα, τὰ δεδομένα αὐτά, μπορούμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἀρχίζει νὰ διαμορφώνεται μιά διπλὴ πραγματικότητα στὸ θέμα τοῦ Κρυφοῦ Σχολείου, τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ ρητορικοῦ λόγου. Ἡ ἀπάντησις γίνεται καταφατικὴ, καὶ καταπειστικὴ ταυτόχρονα, ἀρκεῖ τὴν πραγμάτωσιν αὐτὴ νὰ τὴν συναντήσουμε στὸ ἴδιο πρόσωπο. Αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ Ἡπειρωτῆ λογιῶ Γεωργίου Χρ. Χασιώτη. Φιλολόγος, «Καθηγητὴς καὶ ἰδρυτὴς τοῦ Ἑλληνικοῦ Λυκείου» στὴν Κωνσταντινούπολη, ἔχει ἀξιόλογο συγγραφικὸ ἔργο, τὸ ὁποῖο ὀλοκληρῶνεται τὸ 1881 μὲ ἓνα ὀγκῶδες σύγγραμμα στὰ γαλλικά, *L'instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu'à nos jours*. (Παρίσι, 1881). Ἡ ἐνασχόλησίς του ὅμως μὲ τὸ θέμα εἶναι παλαιότερη, καὶ ξεκινάει μὲ μιά μερικότερη ὁμιλία του στὸν «Ἐν Κωνσταντινουπόλει Φιλολογικόν Σύλλογον», τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1874, μὲ τίτλο, Ἡ παρ' ἡμῶν δημοτικὴ παιδείσις ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι σήμερον. Στὴν ἱστορικὴ πραγμάτευσιν τοῦ θέματος ἀκολουθεῖ πιστὰ τίς γνωστὰς μαρτυρίες τοῦ Crusius καὶ τοῦ Elladius, ἐκμεταλλεύεται τὴν ἐργασία τοῦ Παρανάκα, καὶ προσφεύγει ἀκόμη καὶ στὸ δημοσίευμα τοῦ Φιλίστορα. «Τὰ ἐκασταχοῦ παιδευτήρια», θά παρατηρήσῃ, «ἦσαν μικρὰ καὶ ταπεινά ἐν μὲν ταῖς μεγαλοπόλεσι παρά ταῖς ἐπίσκοπαῖς, ἐν δὲ ταῖς μικραῖς παρά τοῖς ναοῖς, ἔσθ' ὅτε καὶ παρά ταῖς παρακει-

μέναις μοναῖς ὑπό ἱερέων ἢ μοναχῶν διευθυνόμενα». Καί στήν συνέχεια γίνεται ἀκόμη σαφέστερος καί ρεαλιστικότερος: «Τό Σχολεῖον τῆς κοινότητος ἢ τῆς χώρας ἦν ταπεινός τις πρόναος ἢ ἀφανές οἰκημα καί εὐτελές, περιδεῶς κλειόμενον καί ἀνοιγόμενον, ἔνθα οἱ μαθηταί ἐπί ψιάθων καθημενοι ὀκλά ἐδιδάσκοντο τά κολουβογράμματα. Οἱ γραμματοδιδάσκαλοι οὗτοι ἦσαν τό πολύ ἱερεῖς, κανδηλανάπται, ράπται, ὑποδηματοποιοί, οἱ δέ μαθηταί διαφόρου ἡλικίας καί δυνάμεως ἀναμίξ».

Ἐδῶ ὅμως χρειάζεται νά σταθοῦμε γιά λίγο. Αὐτή ἡ ἐκδοχή, ὅτι δηλαδή μπορούσε ὁ καθένας πού διέθετε λίγα σχετικά ἐφόδια, νά κάνει τόν δάσκαλο, δέν πρέπει καθόλου νά μᾶς ξενίζει. Τό παιδί γιατί θά χρειαστεῖ τήν βοήθεια τοῦ δασκάλου; Ἀσφαλῶς γιά νά μάθει, πρωτίστως, νά διαβάσει, νά κάνει κάποιες ἀριθμητικές πράξεις, καί, δευτερευόντως, νά γράφει. Ὅλα, ἢ μερικά ἀπό αὐτά, μπορεῖ ὁ ὁποιοσδήποτε νά τοῦ τά «διδάξει». Μπορεῖ, ἐνδεχομένως, ὁ πατέρας του, μπορεῖ ὁ γείτονας, κ.ο.κ., ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἐπάγγελμα του, καί δέν δημιουργεῖ τυχόν ἐμπλοκές, μιά καί δέν ἔχει ἄμεση σχέση μέ τήν διδασκαλία. Μέθοδος, φυσικά, δέν ὑπάρχει, ἀλλά καθένας ἀσκεῖ τό ἔργο αὐτό μέ δικό του τρόπο, λαμβάνοντας ἴσως ὑπόψη καί τόν διδασκόμενο. Αὐτός μπορεῖ νά εἶναι καί μόνος του, ἀλλά δέν ἀποκλείεται νά συγκεντρώνονται καί ἄλλα παιδιά. Ἄν ὁ διδάσκων εἶναι χειρώναξ ἐργαστηρίου, μπορεῖ νά ἀσκεῖ τό ἔργο του, ἐκτελώντας ταυτόχρονα καί τό μάθημά του. Χῶρος δέν ὑπάρχει ἰδιαίτερος, καί δέν ἀποκλείεται νά χρησιμοποιεῖται ἐνδεχομένως τό ἴδιο τό ἐργαστήρι τοῦ κατ' εὐφημισμὸν δασκάλου. Βοηθήματα χρησιμοποιεῖ τά τρεχούμενα, Ὀκτώηχος, Ψαλτήρι, κλπ. Πρόβλημα ὡς πρὸς τό περιεχόμενο δέν ὑπάρχει, ἀφοῦ σκοπός δέν εἶναι τό περιεχόμενο. Αὐτός ἦταν, ἄλλωστε, ὁ κανόνας πού ἴσχυσε καί ἀργότερα —οἱ ἐλάσσονες ἀπαιτήσεις— δηλαδή ὁ τύπος, καί πιό συγκεκριμένα ἡ ἀποστήθιση. Ὁ κανόνας αὐτός ἰσχύει ἀκόμη καί ὅταν θά ἀρχίσει νά γενικεύεται ὁ θεσμός των κοινοτικῶν σχολείων καί ἡ διδασκαλία θά βρεθεῖ σέ πιό κατάλληλα, ὑποτίθεται, χέρια. Συνεπῶς, καί τά γνωστά συμβόλαια, πού ἀφοροῦν στήν ἴδρυση καί λειτουργία τῶν σχολείων αὐτῶν, τυπικό καί μόνο χαρακτήρα μποροῦν νά ἔχουν, ἀφοῦ εἶναι γνωστή ἡ ἀδυνατότητα ἐλέγχου. Σέ ἐσχάτη, ἄλλωστε, ἀνάλυση, αὐτός ἦταν ὁ γενικός κανόνας καί ὅταν ἀκόμη ἀργότερα τά σχολεῖα θά

οργανωθούν. Στο κάτω κάτω, δέν πρέπει καί νά άποροῦμε: τό παιγνίδι στήν πρωτοβάθμια εκπαίδευση παιζόταν μέ τούς ἴδιους ακριβῶς κανόνες σέ όλόκληρη τήν Εὐρώπη.

Πρόβλημα ὡς πρός τό ἔργο αὐτό δέν ὑπάρχει κανένα, ἀφοῦ καί σήμερα ἀκόμη, αὐτός ὁ τρόπος στοιχειώδους ιδιωτικῆς διδασκαλίας δέν θά δημιουργοῦσε. Ὁ θεωρούμενος διδάσκαλος, ἄλλωστε, ἀμείβεται, κατά κανόνα, μέ τόν τρόπο του, καί δέν ἔχει κανένα λόγο νά ἀρνηθεῖ. Ὅτι ὁ συλλογισμός αὐτός μᾶς φέρνει σέ μιᾶ σταθερή πεπατημένη, ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τή συνέχεια πού ἀπαντᾶμε καί μέσα στόν 18ο ἀκόμη αἰώνα, σέ συγγενῆ περιοχῆ. Ἄναρωτηθήκαμε, δηλαδή, ποτέ ἔως τώρα μέ ποιόν τρόπο διδάσκονταν ξένες γλῶσσες οἱ Νεοέλληνες, ἐκεῖνοι, συγκεκριμένα, πού δέν εἶχαν τήν δυνατότητα νά ἀποδημήσουν; Ἀπό τόν πρῶτο ξένο τυχοδιώκτη, τόν ὁποῖον ἄκουγαν νά μιλάει τήν γλώσσα. Δέν ὑπῆρχε κανένας λόγος νά ἀνησυχήσουν, ἂν ἦταν τό κατάλληλο πρόσωπο: ὅλα τά ρύθμιζε ἡ ἀνάγκη ἀφοῦ ξέρεي τήν γλώσσα, ἀσφαλῶς μπορεῖ νά τήν μεταδώσει καί σέ κάποιον ἄλλον. Ὁ ἴδιος, τέλος, ὁ ξένος δέν θά εἶχε κανέναν ἐνδοιασμό, μιᾶ καί δέν προσέφερε τίς ὑπηρεσίες του δωρεάν.

Μέ τήν τελευταία λοιπόν παρατήρησή του ὁ Χασιώτης προσανατόλισε τήν ιστορική ἔρευνα ἐντελῶς πρός τήν πραγματικότητα. Πραγματικότητα ἡ ὁποία διαθέτει τό μεγάλο πλεονέκτημα νά εἶναι κοινός τόπος γιά όλόκληρη τήν Εὐρώπη. Ὅπως ἀπέδειξε πρόσφατα (1988) ὁ Ἄγγλος ιστορικός Rab Houston στό βιβλίο του *Literacy in Early Modern Europe, Culture and Education 1500-1800*, τό ἔργο τοῦ δασκάλου σέ αὐτά τά ὑποτυπώδη σχολεῖα μποροῦσε νά τό ἀσκήσει ὁποιοσδήποτε διέθετε στοιχειώδεις γνώσεις. Αὐτό ἀποδεικνύει ἡ ἐπισκόπηση πού πραγματοποίησε ὁ Houston στόν εὐρύτερο εὐρωπαϊκό χῶρο, γιά νά καταλήξει ἐνδεικτικά, πῶς στό Λονδίνο δάσκαλος μποροῦσε νά εἶναι ἓνας γραφιάς, ἓνας μπαλωματής, ἓνας ράφτης, ἓνας ψαράς, ἓνας σαράφης.

Ἀνάλογη εἶναι καί ἡ εἰκόνα πού μᾶς παρουσιάζει ὁ Γάλλος ιστορικός τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας Georges Gusdorf γιά τήν ἐποχῆ τοῦ Διαφωτισμοῦ: «Τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐγράμματος πληθυσμοῦ ἀποτελεῖται ἀπό ἀνθρώπους πού δέχθηκαν στά μικρά σχολεῖα τῆς ὑπαίθρου καί τῆς πόλης κάποια στοιχεῖα, πού τά μετέδωσαν ἱερεῖς ἢ φιλόανθρωποι, ἢ ἐκπαιδευτικοί χωρίς ἐπαγγελ-

ματική κατάρτιση, ένιοτε πλανόδιοι, πού πουλουῦσαν σέ χαμηλή τιμή μιά μέτρια καί ὑποπτη γνώση». Αυτό ἦταν καί τό πιό φυσικό. Ἡ μετάδοση κάποιων στοιχειωδῶν γνώσεων γραφῆς καί ἀνάγνωσης νά θεωρεῖται ἀπλή καθοδήγηση γιά τόν χειρισμό κάποιου ἐργαλείου. Καθώς λοιπόν ὁ Χασιώτης, γιά πρώτη φορά αὐτός—ὅσο τουλάχιστον μοῦ εἶναι γνωστό— ἀποδεσμεύει τίς πρωτογενεῖς γνώσεις ἀπό τό καθαρά θρησκευτικό περίγραμμα, στό ὁποῖο τίς εἶχε περιχαρακώσει μιά μακροαίωνα παράδοση, κάνει ἕνα μεγάλο βῆμα—ἀθελά του;— ὥστε νά ἀντικρίσουμε μίαν ἄλλη πραγματικότητα, διαφορετική ἀπό ἐκείνην στήν ὁποῖαν εἶχαμε συνηθίσει ἕως τώρα καί ἡ ὁποία ἐκφράζεται μέ τό ζεῦγμα κληρικός-ἐκπαίδευση. Ἡ μόνη διαφυγή πού πραγματοποιεῖ πρός τό θέμα τοῦ Κρυφοῦ Σχολείου εἶναι ἡ παρατήρηση μέ τήν ὁποία ἀποτελεῖται τά σχετικά μέ τήν στοιχειώδη ἐκπαίδευση: «Τί δέ δέν ὑπεμφαίνει τό δημοτικόν τοῦτο ἀσμάτιον, τό μέχρι καί σήμερον περιαδόμενον εἰς τά στόματα ἡμῶν;» Τό σχῆμα μένει ἐδῶ ἀνανταπόδοτον, πιθανῶς γιά νά εὐθυγραμμισθεῖ πρός τήν σχετική παρατήρηση τοῦ Φιλίστορα, πού εἶδαμε: «Τό δημοτικόν τοῦτο ἀσμάτιον ὑπεμφαίνει βέβαια, ἐκτός ἄλλων, καί τό πόσον μέ τά γράμματα συνεδέετο πάντοτε ἡ τοῦ Θεοῦ ἔννοια εἰς τάς ψυχάς τῶν νηπίων».

Ὁ Χασιώτης θά μείνει σταθερός καί στό μεγάλο ἔργο του, στήν ἴδια αὐτή γραμμῇ πού εἶχε ἀρχίσει νά χαράζει ἤδη ἀπό τό 1874. Ὅπως τό ἴδιο σταθερός θά ἀποδειχθεῖ καί ὅταν θά συγκεντρώσει, ἀρκετά ἀργότερα (1909), σέ ξεχωριστό τόμο, διαλέξεις πού ἔδωσε στόν Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως, μέ γενικό τίτλο *Ἡ γλῶσσα τοῦ Ἑλλήνος, Ὁ Πτωχοπρόδρομος καί οἱ ὀπαδοί αὐτοῦ*. Ἀπορίες ὅμως γεννάει ἡ στάση του, ὅταν ξεφεύγει ἀπό τήν αὐστηρή αὐτή γραμμῇ μέσα στό μεγάλο του ἔργο, δηλαδή τήν *Instruction*. Ὁ ἱστορικός τῆς παιδείας, πού ἀναπτύσσει στό κύριο σῶμα συστηματικά καί διεξοδικά τήν δημιουργία καί τήν ἐξέλιξη τῶν ἀνωτέρω σχολῶν στόν ἐλλαδικό χῶρο, στόν Πρόλογο τοῦ ἴδιου αὐτοῦ ἔργου, αἰφνιδιάζει καί περνάει στόν ρητορικό λόγο, γιά τό ἴδιο αὐτό θέμα τῆς στοιχειώδους ἐκπαίδευσης: «Ἄν καί δέν ἔχουμε ὡς πρός αὐτήν τήν ἄποψη συγκεκριμένες πληροφορίες, μπορεῖ κανεῖς νά πεῖ, χωρίς πολύ νά παρακινδυνεύσει: Γιά μιά μακρά περίοδο ἡ ἐκπαίδευση ἦταν σχεδόν ἀσήμαντη. Πραγ-

ματικά, πῶς νά πάει κανείς σχολεῖο; Πῶς νά διασχίσει τούς δρόμους; Μόλις ἔβγαιναν ἀπό τό πατρικό τους σπίτι τά παιδιά, ἀλλοίμονο!, τά ἄρπαζαν οἱ Γενίτσαροι, μιά ὀρδή ὅσο μισητή, τόσο καί φοβερή! Τήν νύχτα, μέ τό φῶς τῆς σελήνης, λείει ἕνα λαϊκό τραγούδι, τά Ἑλληνόπουλα, ἀψηφώντας τήν τουρκική σκληρότητα, ἔτρεχαν στά σχολεῖα γιά νά πάρουν ἀπό ἐκεῖ μερικά ράκη τοῦ παλαιοῦ πολιτισμοῦ τῆς πατρίδας τους». Καί ἡ κατάληξη: «Καί συχνά, μέσα στά σκοτάδια τῆς νύχτας, ἀκουγόταν ὁ πνιγμένος ἦχος ἑνός σφυριοῦ πού δούλευε γιά νά χτίσει ἕνα σχολεῖο».

Τό ἔργο κυκλοφόρησε, εἶδαμε, γαλλικά ἀπευθύνεται ἄρα κυρίως σέ ἕνα κοινό διαφορετικό ἀπό τό ἑλληνικό. Αὐτό τό ξένο κοινό ἐπιθυμεῖ νά συγκινήσει καί νά διαφωτίσει, στοιχεῖο πού πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη μας, ὅταν βρισκόμαστε μπροστά σέ παρόμοιες ἀντιθέσεις, ἄν ὄχι, ἀντιφάσεις. Τούς στόχους του, ἄλλωστε, ὁ συγγραφέας, τούς δηλώνει ἀπό μιᾶς ἀρχῆς: εἶναι εὐθυγραμμισμένοι μέσα στό εὐρύτερο γενικό πλαίσιο πού διαγράψαμε ἤδη: «Οἱ συμπατριῶτες μου δέν ἐσταμάτησαν ποτέ νά μορφώνονται καί νά εἶναι ἄξιοι τῶν συμπαθειῶν τῆς μεγάλης χριστιανικῆς δημοκρατίας μέ τήν ἀγάπη τους γιά τήν ἐπιστήμη καί τήν ἀλήθεια». Τό γενικότερο ὅμως συμπέρασμα, πού καί μᾶς ἀφορᾷ ἐδῶ, εἶναι ὅτι ὁ Χασιώτης μᾶς ἐνίσχυσε —μέ τόν τρόπο του, ἀσφαλῶς— στήν βασική θέση πού ἐκφράζει τό παρόν δοκίμιο: ὁ ρητορικός λόγος μᾶς ὀδηγεῖ σταθερά στόν μῦθο.

Ἡ περίπτωση τοῦ Χασιώτη, μέ τόν ὁποῖον φθάσαμε στήν ὀλοκλήρωση ἑνός κύκλου, πού εἶχε ἀνοίξει, ὅπως εἶδαμε, μέ τό κείμενο τοῦ Ν. Σαρίπολου τό 1853, ἐπιβεβαίωσε τήν βασική ἀρχή ἀπό τήν ὁποία ξεκινήσαμε: ἡ ἱστορία ὅταν μεταβάλλεται σέ ὄργανο ἔθνικῶν διεκδικήσεων, σέ πείσμα καί πρὸς τήν ἀληθοφάνεια τῶν γεγονότων, ἀποστρέφεται τήν πραγματικότητα. Ἡ ἐμφάνιση ὅμως κατὰ τήν ἴδια αὐτή χρονική περίοδο τῆς νεογέννητης ἐπιστήμης τῆς νεοελληνικῆς παιδείας, πού μέ τήν σιωπή της καταδίκασε στήν ὀλότητά της τόν μῦθο τοῦ Κρυφοῦ Σχολειοῦ, δημιούργησε μιάν ἀνεκδήλωτη ἀντιδικία πρὸς τήν ἔθνική σκοπιμότητα. Ἡ ἀκμή τῆς Μεγάλης Ἰδέας δέν ἀφήνει καμία ἀμφιβολία πῶς τό προβάδισμα τό ἔχει ἡ δεύτερη. Ἀλλά ἡ ὁμόγνωμη παρουσία τῆς πρώτης μαρτυρεῖ τουλάχιστον τήν ὑπαρξή ἑνός ἰσχυροῦ ρεύματος, ἀρκετά ἀνυπότακτου καί ἀποφασιστικοῦ, πού μοιάζει σάν νά προσδοκᾷ καλύτερους καιρούς γιά νά παρουσιαστῆ καί πάλι. Χρονικά ὅμως βρισκόμαστε κιόλας κοντά στό ἀνανεωτικό κίνημα τῆς γενιάς τοῦ 1880, ἀπό τό ὁποῖο καί θά πρέπει ἀσφαλῶς νά περιμένουμε νά ξανακουστῆ τό ἴδιο μήνυμα.

Τό ἔτος 1873 σημειώνεται, ὅπως εἶναι γνωστό, τό πρῶτο σημαντικό ρῆγμα στό ὄχυρό τοῦ ρομαντικοῦ πενθισμοῦ. Σέ ἕναν πανεπιστημιακό ποιητικό διαγωνισμό μέ εισηγητή τόν Γεώργιο Μιστριώτη βραβεύεται ἡ συλλογή ἑνός νέου λογίου, τοῦ Δημήτριου Γρ. Καμπούρογλου *Ἡ φωνή τῆς καρδιάς μου*, τῆς ὁποίας τά δύο κύρια χαρακτηριστικά ἦσαν ἡ δημοτική γλῶσσα καί ἡ ἀντιρομαντική διάθεση. Τόν ἐπόμενο χρόνο μιά νέα ποιητική συλλογή τοῦ ἴδιου συγγραφέα, *Ὁ ἐξόριστος διάβολος*, ἂν καί δέν βραβεύεται, γίνεται ἀντικείμενο μεγάλων συζητήσεων ἡ ἐπιτροπή πού τήν ἔκρινε ἀσχολήθηκε πολύ μαζί της, καί παρέθεσε ἐκτεταμένα ἀποσπάσματα ἀπό τίς παρωδίες τῶν ρομαντικῶν ποιητῶν τούς ὁποίους σατιρίζε ὁ συγγραφέας. Τέλος, τό 1882, ὁ ἴδιος ποιητής στό περιοδικό του *Εἰκόνες* ὀλοκληρώνει τήν ἐπίθεσή του καί σατιρίζει μιάν ἄλλη ἐπικίνδυνη ἐκδήλωση τῆς ρομαντικῆς

ύστερίας, τήν μετάφραση στήν καθαρεύουσα τοῦ ὑποτιθέμενου δημοτικοῦ τραγουδιοῦ «Τοῦ Κίτσου ἡ μάνα».

Ὁ Καμπούρογλου, ὅμως, ἐκτός ἀπό αὐτές τίς ποιητικές ἐπιδόσεις, εἶχε ἀρχίσει ἀρκετά ἐνωρίς νά ἀσχολεῖται καί μέ τήν ἱστορία ἤ, ἀκριβέστερα, μέ τήν ἱστοριοδιφία. Μέσα στόν κλάδο αὐτόν εἶχε περιορίσει ἀκόμη περισσότερο τά ἐνδιαφέροντά του στήν μελέτη κυρίως τῆς ἱστορίας τῆς Ἀθήνας στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Καρπός τῶν σχετικῶν ἐρευνῶν του ὑπῆρξε ἡ ἐκδόση μιᾶς τρίτομης Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων ἀπό τό 1889 ἕως τό 1896. Ὁ Καμπούρογλου στό ἔργο αὐτό, τό σπουδαιότερο τῆς μακρᾶς καί γόνιμης συγγραφικῆς του δραστηριότητος, πού εἶναι περισσότερο συγκέντρωση καί σχολιασμός ἐκδομένου καί ἀνέκδοτου ὕλικου, παρά «συστηματική ἀφήγησις καί ἀνάπτυξις τοῦ δημοσίου, κοινωνικοῦ καί ἰδιωτικοῦ βίου» τῶν Ἀθηναίων κατά τήν Τουρκοκρατία, ἀναφερόμενος στήν ἀσματική λαϊκή παράδοση καί εἰδικότερα στά παιδικά ἄσματα (προσφωνήσεις) διατυπώνει καί τήν γνώμη του γιά τό Κρυφό Σχολεῖο: «Παραδόξως, γράφει, εἰς τήν πρώτην ἐξ αὐτῶν (τῶν προσφωνήσεων), τό πασίγνωστον Φεγγαράκι μου λαμπρό κλπ. ἀπεδόθη ὑπό τινων —καί κατά τό σύνθηες ἐξακολουθεῖ τοῦτο ἀβασανίστως καί ἀκρίτως ἐπαναλαμβάνόμενον— σημασία, ἣν οὐδ' εἶχεν οὐδ' ἠδύνατο νά ἔχη ὅτι, δηλαδή, παρεμποδιζόντων τῶν Τούρκων τήν ἐκπαίδευσιν, ἡναγκάζοντο τά παιδάκια τήν νύκτα μέ τό φεγγάρι νά πορεύωνται εἰς διδάσκαλον πρός ἐκπαίδευσιν».

Ὁ Καμπούρογλου ἔβλεπε πολύ πῶς μακριά ἀπό τήν ἀναίρεση ἐνός μύθου τῆς Τουρκοκρατίας. Ἡ ἐξειδίκευση πού εἶχε δώσει στό ἱστοριοδιφικό του ἔργο, καθορίζοντας μέ σαφήνεια τά χρονικά καί τοπικά ὄρια τῶν ἐρευνῶν του —θέση πρωτοποριακή γιά τήν ἐποχή του, ὅταν οἱ ὁμότεχνοί του καλλιεργοῦν κατά κανόνα τήν γενική ἱστορία— τοῦ ἐπέτρεπε νά διαπιστώσει μέ εὐρύτητα τίς ἐπιπτώσεις ἀπό τήν καλλιέργεια τῆς μυθοπλασίας ὡς πρός τήν ἐξέλιξη τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης στήν πατρίδα του. Ἡ κρίση του τώρα ξεπερνάει τήν κατηγορηματικότητα: «Οἱ γράφοντες τοῦτο, ἀγνοοῦσι ὅλως τόν ὑπό τήν Τουρκίαν βίον τῶν Ἑλλήνων» ἀποφαίνεται, καί μέ ἓνα ὄπλο, πού γνωρίζουμε πόσο καλά ἤξερε νά τό χρησιμοποιεῖ —τήν εἰρωνεία— καί σέ μιᾶ ἐντελῶς ρεαλιστικῆ ἀντιμετώπιση τῶν πραγμάτων, πού δέν δέχεται καμία ἀμφισβή-

τηση καταλήγει: «Φρονοῦμε ὅτι δέν ζημιοῦται ποσῶς ἡ ἀξία τοῦ τρυφερωτάτου τούτου ποιήματος, ἐάν φαντασθῶμεν τό παιδάκι ἐντός τῆς οἰκίας του — ἐν τῇ ἀσφαλείᾳ— ἀτενίζον πρὸς τὴν σεληνὴν καὶ ἄδον ἄσμα, ὅπερ ἐποιήθη μόνον ὅπως ἐμπνεύσῃ εἰς τό παιδίον τὴν ἰδέαν ὅτι τά γράμματα εἶναι πράγματα τοῦ Θεοῦ, καὶ οὐχί ὡς ἐμβατήριον τῶν εἰς νυκτερινὰ σχολεῖα πορευομένων».

Ἡ στάση αὐτῆ τοῦ Καμπούρογλου, ὅταν ἀναδιφεῖ τὴν νεοελληνικὴ ἱστορία, δείχνει ὅτι ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν ἴδια πραγματιστικὴ διάθεση πού χαρακτηρίζει καὶ τὸν ποιητικὸ του λόγο, μέ τὴν διαφορὰ ὅτι, ἐνῶ ἐκεῖ τά ρεαλιστικὰ στοιχεῖα εἶναι, εἴτε τό θέμα καθεαυτὸ εἴτε ἡ λέξη πού εἰσάγεται μέ φαινομενικὰ ἀφελῆ αὐθορμητισμό, ἐδῶ εἶναι ἡ ἀπομόνωση τῆς ἔρευνας ἀπὸ τὴν ἐξυπηρέτηση ὅποιασδήποτε σκοπιμότητος. Δημιουργεῖ λοιπὸν μιά τομὴ καὶ μιά στροφὴ συνάμα στὴν νεοελληνικὴ ἔρευνα, τῶν ὁποίων ὅμως ἡ σπουδαιότητα οὔτε τότε οὔτε σήμερα ἀκόμη ἔχει ἐπισημανθεῖ. Ὁ ἴδιος, ἄλλωστε, προσφέρει στὸν πρόλογό του καὶ τὴν θεωρητικὴ τῶν ἀπόψεών του, ὅταν, ἐξηγώντας γιατί χρησιμοποίησε τὸν τίτλο Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων καὶ ὄχι τῶν Ἀθηνῶν, τονίζει —σέ μιάν ἐποχὴ ὅπου ἡ ἔρευνα καὶ ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν ἡρωολατρεία— τὴν σπουδαιότητα πού παίρνει γιὰ τὴν ἀκριβῆ γνώση τοῦ παρελθόντος ἐνός ἔθνους ἡ μελέτη τῶν ποικίλων ἐκδηλώσεων τοῦ λαοῦ καθεαυτοῦ. Τὴν ὀρθότητα τῶν ἀπόψεών του αὐτῶν ἐπιβεβαιώνει μέ ἓνα ἐπιχειρήμα πού τοῦ προσφέρει αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ ἱστορία τῆς Ἀθήνας: Ἀφοῦ πρόκειται γιὰ τὴν ζωὴ μιᾶς πολιτείας, τῆς ὁποίας ἡ ἱστορικὴ δράση δέν βγαίνει συνήθως ἔξω ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς τουρκικῆς κατάκτησης, τότε «ἀκριβῶς φαίνεται πόσον εἶναι ὀρθόν νά μὴ ἀπορροφᾶται ὑπὸ τῆς ἱστορίας τῶν δυναστῶν ὁ βίος τῶν δυναστευομένων, καὶ ὅταν μάλιστα οἱ δυναστευόμενοι εἶναι Ἕλληνες, καὶ δὴ Ἀθηναῖοι».

Ἡ πνευματικὴ αὐτῆ ἐνότητα στό ἔργο τοῦ Καμπούρογλου μᾶς ὀδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι, ἀφοῦ ἡ ποιητικὴ του στάση ἀποτελεῖ ἓναν ὁμόκεντρο κύκλο πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴ του, καὶ ἀφοῦ μέ τὴν πρώτη ἔλαβε ἱστορικὰ τὴν θέση ἀνάμεσα σέ ἐκεῖνους πού σημάδεψαν τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν ρομαντισμό, θά πρέπει νά ἀναζητήσουμε τὴν ἔνταξη τῶν κύκλων αὐτῶν σέ ἄλλους μεγαλύτερους ὁμόκεντρος κύκλους ἢ σέ μιάν ἄλλη γενικότερη συμπεριφορά, πού νά μὴν περιορίζεται ἀπλῶς στὴν περιοχὴ ἐκείνη

πού αποκαλούμε γράμματα, αλλά νά παίρνει καί ἄλλες προεκτάσεις πρὸς εὐρύτερα κοινωνικά καί πολιτικά φαινόμενα. Μὲ τίς προϋποθέσεις ὅμως αὐτές μαντεύει ὁ ἀναγνώστης, ὅτι ἡ κατάληξη δέν μπορεῖ νά μᾶς ὀδηγήσει πουθενά ἄλλου, παρά πρὸς τὸ κίνημα τῆς γενιᾶς τοῦ 1880 καί τὴν πολιτικὴ μεταβολή πού πραγματοποιεῖται μὲ τὴν παρουσία τοῦ Χαρίλαου Τρικούπη.

Στό σημεῖο ὅμως ὅπου βρίσκεται καί σήμερα ἀκόμη ἡ σχετικὴ ἔρευνα, καί ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτό, θά διαπιστώσουμε ὅτι ὁ μελετητῆς ἑνός εἰδικοῦ θέματος πού σχετίζεται μὲ τὴν πνευματικὴ ἱστορία, ὅταν θελήσει νά τὸ διερευνήσει στίς σχέσεις του πρὸς τὴν γενικότερη πολιτικὴ καί κοινωνικὴ ἱστορία τοῦ τόπου στά χρόνια πού γεννιέται τὸ κίνημα τῆς γενιᾶς τοῦ '80, θά μείνει μᾶλλον ἀβοήθητος. Ὁ ἀποκλειστικός, δηλαδή, τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον μελετήθηκε ἕως τώρα τὸ κίνημα—ἀπὸ καθαρά λογοτεχνικὴ ἄποψη— δέν ἐπέτρεψε ὄχι μόνον τὴν ἀνίχνευση τῶν ιστορικῶν δεσμῶν μὲ τὸ παρελθόν, ἀλλὰ οὔτε κἀν τὴν ἐνταξή του στό γενικότερο κλίμα τῆς ἐποχῆς. Οἱ συνέπειες ἀπὸ τὴν ἔλλειψη αὐτῆ γίνονται ἀμέσως αἰσθητές. Μπορεῖ, βέβαια, νά εἶναι ἐπιτυχῆς ὁ χαρακτηρισμός ὅτι μὲ τὴν γενιά τοῦ 1880 ἀρχίζει ἕνας νέος διαφωτισμός, ὡστόσο οἱ λόγοι γιὰ τούς ὁποίους δέν καρποφόρησε ἢ δέν καρποφόρησε τόσο ὅσο θά περίμενε κανεῖς, παραμένουν ἀνερμήνευτοι, ἂν δέν συσχετισθοῦν μὲ τὸ παρελθόν, ἀλλὰ καί μὲ τὴν κοινωνικὴ καί πολιτικὴ κατάσταση τῆς ἐποχῆς.

Καί στήν συγκεκριμένη αὐτῆ περίπτωση ἔχουμε τὴν σταθερὴ ἐπανάληψη ἑνός καί τοῦ αὐτοῦ φαινομένου πού χαρακτηρίζει τὴν νεοελληνικὴ κοινωνία, τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὅπου ἄρχισε νά διαμορφώνεται μέσα στὸν 18ο αἰώνα, στηριγμένη στήν ἀστική τάξη: Οἱ δυνάμεις προόδου τοῦ τόπου φωτίζονται καί στηρίζονται ἀπὸ τὸ δυτικὸ στοιχεῖο· κάθε φορά πού οἱ δυνάμεις τῆς ἀντίδρασης ὀδηγοῦν μὲ τὴν μισαλλοδοξία τους τὰ πράγματα σέ ἀδιέξοδο, οἱ προοδευτικὲς δυνάμεις ἔχουν τὴν δυνατότητα νά προβληθοῦν, ἐπειδὴ κατὰ κανόνα ἀποτελοῦν τὴν μειοψηφία. Τότε παρουσιάζεται ἡ μεταβολή ὄχι μόνον ὡς ὠριμη, ἀλλὰ ἀκόμη καί ὡς ἀναπότρεπτη. Ὅταν ὅμως τελικὰ πραγματοποιηθεῖ, ἀρχίζει καί γίνεται προβληματικὴ ἡ ἐπιβολή της, γιατί ἀπαιτεῖ νά ἔχει στήν διάθεσή της τὸν παράγοντα τοῦ χρόνου, ὁ ὁποῖος ἐργάζεται ὅμως ἀποκλειστικά γιὰ τίς δυνάμεις τῆς συντήρησης εἴτε τῆς ἀντίδρα-

σης. Έτσι και ἐδῶ: Ὄταν τὸ 1874 ὁ Χαρίλαος Τρικούπης, διαμορφώνοντας τίς ἐνδιάθετες τάσεις τῆς ἀνερχόμενης ἀστικής τάξης, ζήτησε νὰ καθάρει τὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου, ἡ ἐπιτυχία τὴν ὁποία σημείωσε, ἂν στάθηκε ἀπροσδόκητη, χαρακτηρίζει ὡστόσο τὴν φθορὰ τοῦ πολιτικοῦ κόσμου τοῦ παρελθόντος. Συνεπῶς ἐκφράζει τὴν ὄριμη γιὰ μεταβολὴ στιγμή. Ὁ παράγοντας ὅμως τοῦ χρόνου δὲν συνετέλεσε καὶ ἐδῶ ὥστε νὰ ἐδραιωθεῖ ἓνα ἔργο πού, ἂν συνεχιζόταν μὲ τίς προοπτικὲς μὲ τίς ὁποῖες εἶχε ἀρχίσει, θὰ εἶχε μεταβάλλει ριζικὰ καὶ ὀριστικὰ τὴν νεοελληνικὴ κοινωνία.

Ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν προσπάθεια τοῦ Χαρίλαου Τρικούπη καὶ στὸ κίνημα τῆς γενιᾶς τοῦ '80, ὡς πρὸς τὰ γενεσιουργὰ αἰτία, δὲν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση. Ὁ ρεαλισμὸς καὶ ὁ ὀρθολογισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ Τρικούπη, πού ζητάει νὰ ἀναμορφώσει τὸ πολιτικὸ κλίμα τῆς Ἑλλάδας εἴτε μὲ τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ φθοροποιό σχῆμα τῆς Μεγάλης Ἰδέας εἴτε μὲ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν τοῦ τόπου, ἀνταποκρίνεται ἀπόλυτα πρὸς τὰ αἰτήματα τῆς γενιᾶς τοῦ '80. Καὶ αὐτὴ ζητάει ἀντίστοιχα τὴν ἐδραίωση μιᾶς νεοελληνικῆς παιδείας μέσα ἀπὸ τὴν ὑγιῆ ἐκμετάλλευση τῆς πλούσιας πνευματικῆς παράδοσης τοῦ τόπου, πού εἶναι εἴτε οἱ λαϊκὲς δυνάμεις, ὡς γλώσσα καὶ ὡς λαϊκὸς πολιτισμὸς, εἴτε οἱ δυνάμεις αὐτές ὅπως τίς ἐκμεταλλεύθηκε μαζί μὲ τὴν δική της προσφορά ἢ λόγια παράδοση, ὅπως π.χ. μὲ τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ, τοῦ Σολωμοῦ καὶ τοῦ Κάλβου. Ὅπως ὅμως ὁ πρῶτος πέτυχε τὴν μεταβολή, ἀλλὰ ὄχι καὶ τὴν ἐδραίωση τῆς μεταβολῆς αὐτῆς, τὸ ἴδιο καὶ ἡ γενιά τοῦ '80 πέτυχε ὡς πρὸς τὴν μεταβολή, ἀλλὰ ὄχι καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐπιβολή της. Οὔτε τὸ γλωσσικὸ ζήτημα λύθηκε, οὔτε ἡ παράδοση ἐγίνε συνείδηση γιὰ νὰ στηρίξει τὴν νεοελληνικὴ παιδεία.

Ἔτσι πρέπει νὰ ἐξετάσουμε τὸ θέμα τοῦ Κρυφοῦ Σχολείου καὶ στὴν περίπτωσι τοῦ Καμπούρογλου, προκειμένου νὰ ἐξηγήσουμε, πῶς αὐτὴ ἡ τόσο συγκεκριμένη καὶ ἀδιαφιλονίκητη θέση, ὄχι μόνον δὲν ἄλλαξε τίποτε, ἀλλὰ πέρασε χωρὶς κἂν νὰ προσεχθεῖ. Ἐπειδὴ δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε πῶς ὅλες μας οἱ παρατηρήσεις πού ἀναφέρονται στὴν σημασία τῆς γενιᾶς τοῦ '80 γιὰ τὴν νεοελληνικὴ παιδεία ἔχουν ἱστορικὸ χαρακτήρα. Οὔτε, δηλαδή, ὁ Παλαμᾶς, πού στάθηκε εὐθύς ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς ὁ πραγματικὸς

ἀρχηγός τῆς γενιᾶς, συντονίζοντας ὄχι μόνο τὰ ποιητικά πράγματα ἀλλά καί ἀποκαθιστώντας τόν ἱστορικό δεσμό τῆς ἑλληνικῆς ποίησης περισσότερο μέ τόν Κάλβο —πού εἶχε τήν μεγαλύτερη ἀνάγκη— καί λιγότερο μέ τόν Σολωμό —πού δέν πολυταίριαζε στήν ποιητική του ἰδιοσυγκρασία— ἀκτινοβόλησε στήν ἐποχή του στό μεγάλο κοινό ὅσο θά νόμιζε κανείς, κρίνοντας ἀπό τήν θέση πού ἐμεῖς τοῦ δώσαμε μετά τόν θάνατό του σταθμίζοντας τόν ρόλο του ἱστορικά, οὔτε ἐξᾴλλου τὰ κηρύγματα τῆς γενιᾶς βρῆκαν, ὄχι πιά στό μεγάλο κοινό, ἀλλά καί στούς λογίους ἀκόμη, τήν ἀνταπόκριση πού θά περίμενε κανείς χρησιμοποιώντας ἀνάλογα κριτήρια. Εἶναι ἡ περίπτωση ὅπου τό 1897 ἕνας ἱστορικός τῆς καθολικῆς νεοελληνικῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, ὁ Σπυρίδων Λάμπρος, πού δέν θήρευσε μέ τήν ἐπιστήμη του οὔτε τόν φρονηματισμό οὔτε τίς ἐθνικές διεκδικήσεις, περνώντας ἀπό τό θέμα τοῦ Κρυφοῦ Σχολείου καί αὐτός, δέν θά διστάσει νά διατυπώσει τήν ἀκόλουθη παρατήρηση: «Ἀμφιβάλλω ἂν πλὴν τοῦ πενταστίχου τούτου ἄσματος τοῦ συνδεομένου ἀμέσως πρός τήν τύχην τοῦ ὑποδούλου ἑλληνισμοῦ, ἡ τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς ἔχει νά ἐπιδείξει ἄλλο σχολικόν ἄσμα».

Γιὰ ἀνάλογους λόγους, ἐξάλλου, δέν πρέπει νά μᾶς ξενίσει μιά συμπεριφορά ἀπό τόν κόσμον τῆς τέχνης, καί συγκεκριμένα τῆς ζωγραφικῆς, πού παρατηρεῖται σταθερά σέ ὄλον περίπου τόν 19ο αἰώνα: ἕνας ποιητής καθὼς ὁ Σολωμός, πού ἐμπνέεται σταθερά ἀπό τόν Ἄγωνα, δέν ἐνέπνευσε ἀντιστοίχως τήν νεοελληνική ζωγραφική παρά ἐλάχιστα. «Μοῦ ἐνέπνευσε μέν τήν “Δόξαν” ὁ δαυμόνιος Σολωμός», θά ὁμολογήσει ὁ Γύζης —καί τό ἐπίθετο πού χρησιμοποιεῖ εἶναι πρὸς τιμὴν του— γιὰ νά ὁλοκληρώσει μέ τήν ἀκόλουθη ἄξια γιὰ τόν καλλιτέχνη παρατήρηση: «Ἐχει ὅμως τό πνεῦμα μου, τήν καρδίαν μου, καί ἕν μέρος τῆς ζωῆς μου μαζί της». Αὐτό ἦταν ὄλο. Ἀσφαλῶς ὅμως δέν ἦταν ἄσχετη ἡ στάση του αὐτή καί πρὸς τήν ἀνταπόκριση πού βρῆκε ἀπό τό κοινὸ τῆς πατρίδας του: «Ὅταν ἔστειλε τό 1899 τήν Δόξα στήν Ἀθήνα γιὰ νά ἐκτεθῆ, ὁ πίνακάς του δέν ἀγοράσθηκε ἀπὸ κανέναν, παρ' ὄλο πού εἶχε κατεβάσει τήν τιμὴν στά μισά. Ζουρλοκαμπέρω τήν χαρακτήρισαν καί πικράθηκε». Τό ἴδιο θά συμβεῖ καί μετὰ τήν ἀποκατάσταση τήν ὁποία πραγματοποιεῖ, τόσο γι' αὐτόν ὅσο καί γιὰ τόν Κάλθο, ὁ Παλαμᾶς. Καί ἡ πραγματιστικὴ ποίηση τοῦ Κάλθου δέν θά συγκινήσει, δέν θά ἐμπνεύσει. Γιατί δέν πρέπει νά λησμονοῦμε, πὼς ἂν καί ἡ νεοελληνικὴ τέχνη, μέ τούς πῖο ἄξιους ἐκπροσώπους της, ὅπως ἦταν γιὰ τήν ἐποχὴ ὁ Νικόλαος Γύζης καί ὁ Νικηφόρος Λύτρας, ἔχει τίς πηγές της καί στηρίζεται κατὰ βάση στὸν γερμανικὸ νεοκλασικισμό, ἐπιδίδωξε ὡστόσο νά συνδεθῆ μέ τήν νεοελληνικὴ παράδοση. Ὁ Νικόλαος Γύζης, π.χ., ἂν καί ἔζησε τά περισσότερα χρόνια τῆς ζωῆς του στήν Γερμανία, δέν ἀποξενώθηκε ἀπὸ τήν πατρίδα του ἀπὸ τήν μακρὰ ἀλληλογραφία πού διατήρησε μέ τούς ἐδῶ συγγενεῖς του φαίνεται πόσο σταθερός ἦταν ὁ πόθος τῆς ἐπιστροφῆς.

Ὁ καλλιτέχνης, νέος ἀκόμη, διέτρεξε ἕναν κίνδυνον πού καί ἄλλοι ὁμότεχοί του, ἢ καί συγγραφεῖς, τόν εἶχαν ἐπίσης διατρέξει. Κινδύνευσε, δηλαδή, νά διατηρηθῆ τό ὄνομά του στήν ἱστορία τῆς τέχνης τῆς πατρίδας του συνδεμένο μέ ἕνα ἔργο, πού δέν τόν

ἐκπροσωποῦσε, ἀλλά τό εἶχαν φέρει στό προσκήνιο τῆς μεγάλης δημοσιότητας παράγοντες ἐντελῶς ἐξωτερικοί καί συμπτωματικοί. Τό μεγάλο κοινό, δηλαδή, ὅταν ἄκουγε τό ὄνομα τοῦ Γύζης παρατηροῦσε: «*Ἄ! ναι, Ἡ ἐπίσκεψη τῶν σκύλων*». Ἄν ὅμως ὁ καλλιτέχνης λυτρώθηκε ἐγκαίρως ἀπό τόν ἐφιάλτη αὐτόν, ὅπως τόν ἀποκαλοῦσε ὁ ἴδιος, τελικά τό ὄνομά του ἔμεινε συνδεμένο, ὅπως συμβαίνει κατὰ κανόνα μέ τούς ἀναγνωρισμένους δημιουργούς—προκειμένου γιά τό εὐρύ κοινό πάντοτε— μέ ἕνα ἔργο ιδιαίτερα: *Τό Κρυφό Σχολεῖο*. Κατά πόσον τώρα ἡ κατάληξη αὐτή ἀποτελοῦσε καί δική του ἐνδόμυχη ἐπιθυμία, ἢ μήπως τυχόν θά ἤθελε νά ἐπιζήσει ὡς ὁ ζωγράφος πού συνέθεσε τήν *Ἀποθέωση τῆς Βαυαρίας*, αὐτό εἶναι ἄλλο θέμα, πού δέν μᾶς ἀφορᾷ ἄμεσα. Ἐκεῖνο πού μᾶς ἀφορᾷ εἶναι οἱ συνθήκες ὑπό τίς ὁποῖες δημιουργεῖται ὁ πίνακας αὐτός· ἡ εἰκονογράφηση τοῦ θέματος τοῦ Κρυφοῦ Σχολεῖοῦ, ἀπό ἕναν ἀναγνωρισμένο μάλιστα ζωγράφο, δέν μπορεῖ νά ἔμεινε χωρίς ἐπιπτώσεις στήν ἐξέλιξη τοῦ μύθου γιά τό Κρυφό Σχολεῖο, ὅπως αὐτός ἔχει διαμορφωθεῖ τώρα στά τέλη τοῦ αἰώνα.

Ὁ Γύζης, ἄν καί πέρασε τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς του, ὅπως εἶπαμε, στήν Γερμανία, δέν ἀποξενώθηκε ὡστόσο ἀπό τήν θεματογραφία τῆς πατρίδας του καί ἤδη ἀπό τό 1873 εἶχε καταγράψει στό προσωπικό του ἡμερολόγιο ἑλληνικά δημοτικά τραγούδια πού ἤθελε νά ἀπεικονίσει. Ἐνας βιογράφος του, πού μᾶς δίνει τήν πληροφορία αὐτή, προσθέτει, πῶς ἀπό τά τραγούδια αὐτά ζωγράφισε τελικά μόνον ἕνα, τήν *Δόξα τῶν Ψαρῶν*, ἐνῶ ἕνας ἄλλος εἶδε πῶς πέρα, πῶς ἡ Ἑλλάδα ἦταν ὁ μακρινός σκοπός τῆς τέχνης του. Παρ' ὅλο, συνεπῶς, πού τό δημοτικό τραγούδι δέν εὐτύχησε νά μορφοποιηθεῖ ἀπό τά χέρια τοῦ καλλιτέχνη, λίγα χρόνια ἀργότερα, ἐπηρεασμένος ἀπό τίς τάσεις τῆς Σχολῆς τοῦ Μονάχου—ἀπό τό πνεῦμα τῆς ὁποίας ποτέ δέν ἀποξενώθηκε— καταπιάνεται μέ τήν σύνθεση μικρῶν ἔργων μέ ἠθογραφικό χαρακτήρα. Σ' αὐτή τήν ομάδα ἀνήκει καί *Τό Κρυφό Σχολεῖο*, μαζί μέ *Τό παιδομάζωμα*, *Τό τάμα*, κ.ἄ. Τό ἔργο γνωρίζουμε πῶς εἶχε περατωθεῖ τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1886. Ἡ σύνθεσή του δέν μοιάζει νά τόν ἀπασχόλησε πολύν καιρό, γιατί τόν Ἰανουάριο τοῦ ἴδιου χρόνου ἔγραφε πῶς καταγίνεται μέ μιά εἰκόνα πού τόν παιδεύει, καί τῆς ὁποίας ἔδινε τήν περιγραφή: «Εἰς γωνίαν ἐντός σκοτεινοῦ ὑπογείου ἐκκλησίας μπαρωμένης τῆς θύρας καί ἡμικλείστου τοῦ παραθύρου, κάτωθεν

εικονίσματος και κανδηλίου, καθήμενος γέρον καλόγηρος ἐπὶ τῶν γονάτων αὐτοῦ ἔχων βιβλίον καὶ περὶ αὐτόν 5 παιδιά ἐφήβου ἡλικίας, τὰ διδάσκει. Ὀλίγον πρὸς τὸ βάθος, νέος καθήμενος καὶ κρατῶν ὄπλον δίκην φύλακος, προσέχει καὶ αὐτὸς εἰς τὸν λόγον τοῦ σεβασμίου καλογήρου».

Ἡ περιγραφή τοῦ πίνακα, ὅπως τὴν δίνει ὁ καλλιτέχνης στὴν ἐπιστολή του αὐτή, ἀνταποκρίνεται στὴν σύνθεση ὅπως μᾶς ἔχει διασωθεῖ σήμερα. Ἔχουμε, συνεπῶς, διαμορφωμένο ἓνα ἔργο σύμφωνα μὲ τὴν βασικὴ ἐπιθυμία τοῦ δημιουργοῦ του καὶ ἐπομένως πρέπει νὰ δεχθοῦμε, χωρὶς καμία ἐπιφύλαξη, τίς ἀπόψεις τοῦ Γύζη, προκειμένου γιὰ τὸν συμβολισμό τοῦ ἔργου, ὅπως αὐτές παρουσιάζονται στὴν συνέχεια τῆς ἴδιας αὐτῆς ἐπιστολῆς: «Διὰ τοῦ ὑπογείου, τῆς κλειστῆς θύρας καὶ παραθύρου καὶ διὰ τοῦ ὀπλισμένου νέου ἐσκέφθην νὰ παραστήσω τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τῆς Ἑλλάδος, ὅτε ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἦσαν αὐστηρῶς ἀπηγορευμένα τὰ σχολεῖα καὶ μόνον ἐν κρυπτῶ ἐλειτούργουν. Ἡ εἰκὼν αὐτὴ εἶναι μικρά, ὡς ἐκείνη τοῦ παραμυθιοῦ, τὴν ὁποῖαν πέρυσιν εἰς τὴν αὐτὴν ἔκθεσιν εἶδατε. Μὲ δυσκολεύει ἡ ἄρμονία τῆς, καθότι ἠθέλησα νὰ παραστήσω μυστηριώδη πρᾶξιν εἰς σκοτεινὸν ὑπόγειον μόνον διὰ μᾶς ἀκτινὸς ἡλίου εἰσερχομένης ἐντὸς καὶ διὰ τῆς ἀντανακλάσεως αὐτῆς τὴν φωτοσκίασιν τῶν προσώπων καὶ λοιπῶν ἀντικειμένων».

Μαρτυρία ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Γύζη γιὰ τὴν πηγὴ τῆς ἐμπνευσεῖς του δὲν ἔχουμε, ὅσο γνωρίζω, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία νὰ τὴν γνωρίζουμε, ἂν πρόκειται νὰ καταφύγουμε στίς συνηθισμένες γιὰ τὴν περίπτωσιν ἀμφίβολες εἰκασίες. Ὁ καλλιτέχνης, ἄλλωστε, ἐμπνέεται συχνά, ἀπὸ ἀπροσδόκητες γιὰ τὸν μελετητὴ πηγές, καὶ ἐπιπλέον δὲν ἔχει καμία ὑποχρέωσιν νὰ ἐξακριβῶναι τὴν ἀλήθειαν τῶν πραγμάτων. Ἡ ἀπαλλαγὴ ὅμως τοῦ δημιουργοῦ ἀπὸ τὴν ὑποχρέωσιν αὐτὴ δὲν σημαίνει καὶ ταυτόχρονη ἀπαλλαγὴ ἀπὸ ἀντιστοιχῆς ὑποχρεώσεις τῶν μελετητῶν τοῦ ἔργου του, ὅταν ὁ σχολιασμός τοῦ ἔργου ἀποβλέπει νὰ διαφωτίσει τὸ μεγάλο κοινόν. Στὴν περίπτωσιν, λοιπόν, αὐτῆ, ἓνας πίνακας μὲ ἱστορικὸ περιεχόμενο δημιουργεῖ πολλαπλές ἐπιπτώσεις: ἀπὸ τὴν μιά μεριά εἶναι ὁ κύκλος τῶν σχολίων καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ παρουσία αὐτοῦ καθεαυτοῦ τοῦ ἔργου ὡς ἱστορικὸ πλεόν γεγονός. Προκειμένου γιὰ τὸ συγκεκριμένο αὐτὸ ἔργο τοῦ Γύζη, καὶ τὰ δύο ὑπῆρξαν πολὺ ἀποφασιστικὰ στὰ κρίσιμα αὐτὰ γιὰ τὴν νεοελληνικὴ ἱστορικὴ συνείδησιν

χρόνια, ως προς τήν εξέλιξη τῆς μυθοπλασίας τοῦ Κρυφοῦ Σχολειοῦ. Τί εἶναι ἐκεῖνο πού βάρυνε ὁμως περισσότερο; Ἄς ἀφήσουμε τά ἴδια τά πράγματα νά μιλήσουν.

Ἐνας βιογράφος τοῦ Γύζη μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ ζωγράφος ἐμπνεύσθηκε τήν εἰκόνα ἀπό τήν πατρίδα του. Ἀναφέρει, δηλαδή, ὅτι στήν Τήνο, κοντά στήν πολιτεία, ὑπάρχει ἕνα μικρό μοναστήρι, τῆς Ἁγίας Τριάδας, πού πρὶν ἀπό τήν Ἐπανάσταση ὀνομαζόταν «Τό Κρυφό Σχολεῖο», «διότι ἐν τῇ μονῇ αὐτῇ ἐδιδάσκοντο κρυφίως τά γράμματα καί τήν θρησκείαν τά παιδιά τῶν Τηνίων ὑπό δώδεκα καλογήρων οἵτινες διέμενον ἐν αὐτῇ». Δέν ὑπάρχει κανένας λόγος νά ἀμφισβητήσῃ κανεῖς τόσο τήν ὑπαρξή τῆς παράδοσης αὐτῆς καθεαυτῆς, ὅσο καί τήν μαρτυρία τοῦ βιογράφου ὡς πρὸς τόν καλλιτέχνη. Ἀπλῶς ἡ ἱστορική πραγματικότητα, πού ἔρχεται σέ τέλεια ἀντίθεση μέ τήν παράδοση, θά μᾶς εὐκολύνει νά ἐρμηνεύσουμε τήν διάδοση τῆς παράδοσης. Τό νησί, δηλαδή, ὅπως εἶναι γνωστό, ἔπεσε στά χέρια τῶν Τούρκων μόλις τό 1718. Ἡ μεταβολή ὁμως αὐτή δέν ἀλλοίωσε κατά τίποτε ἀπολύτως τίς ἕως τότε συνθήκες ζωῆς τῶν κατοίκων ὑπό τούς καινούριους κυριάρχους. Ἀντίθετα, θά εἶναι στό ἐξῆς μιά ἀπό τίς πιό ἰδανικές γιά τουρκοκρατούμενα μέρη. Ἡ νέα κατοχή, μέ τήν καθολική ἀπουσία Τούρκων ἀπό τό νησί, τό ἀναζωογόνησε, μέ ἀποτέλεσμα νά ἀρχίσουν νά συρρέουν ἐκεῖ κάτοικοι ἀπό ἄλλες περιοχές καί νά δημιουργεῖται σέ λίγο ὁ συνοικισμός τῆς νέας παραλιακῆς πόλης.

Τά στοιχεῖα αὐτά ἀρκοῦν γιά νά ἐπιβεβαιώσουν, γιά μία φορά ἀκόμη, μιά παλαιότερη διαπίστωση: ἡ παράδοση πολιτογραφεῖται εὐκόλα καί ἄκριτα ἀρκεῖ νά ὑπάρξει τοπωνυμική ταύτιση. Στήν Τήνο ἔχουμε τήν πλέον ἀπροσδόκητη, καί, συνεπῶς, καί τήν πλέον ἀκραία περίπτωση. Μέ τήν ἴδια ὁμως αὐτήν ἀκρισία ὁ πίνακας δίνει ἀφορμή ὥστε νά πολιτογραφηθεῖ ὁ μύθος, ἀφοῦ λίγα χρόνια ἀργότερα, καί συγκεκριμένα τό 1901, ἕνας ἄλλος βιογράφος τοῦ Γύζη, ὁ Δημήτριος Κακλαμάνος, δέν θά δυσκολευθεῖ νά καταλήξῃ στίς ἀκόλουθες παρατηρήσεις σχολιάζοντας τόν πίνακα: «Εἶναι τό ποίημα τῆς μυστικῆς ἐλπίδος τῆς ἀναστάσεως τοῦ ἔθνους καί τῆς ἐλευθερίας τῆς πατρίδος, τήν ὁποῖαν αἰσθανόμεθα ὅτι ὁ γέρον διδάσκει εἰς τά παιδιά μαζί μέ τό ἀλφάβητον, παρασκευάζων τούς ἐκδικητάς καί τούς ἐλευθερωτάς, καί εἰς τό βάθος τῆς ὁποίας, ὡς εἰς ἐνσάρκωσιν προφητικῆν, διαφαίνεται

ἔνοπλος σκοπός, κυμαινόμενος μεταξύ ὑπαρκτοῦ καί πραγματικοῦ». Τόν ἐπόμενο, ἐξάλλου, χρόνο, ἕνας ἄλλος σχολιαστής τοῦ ἔργου, Εὐρωπαῖος αὐτός, ὁ Γάλλος Marcel Montandon θά καταλήξει: «Εἶναι ἕνα ἀπό τά σοβαρότερα καλέσματα τῆς φαντασίας καί θά ἔπρεπε νά βρεῖ τήν θέση του σέ κάθε σχολική τάξη. Ἡ Ἑλλάδα μπορεῖ νά εἶναι ὑπερήφανη τόσο γιά τόν αὐτουργό ὅσο καί γιά τό περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ ἔργου, πού μπορούμε νά τό ονομάσουμε στήν πλήρη σημασία τῆς λέξης ἐθνικό».

Ἡ ἀκρισία μέ τήν ὁποία ἐπιχειρήθηκε νά ἐρμηνευθεῖ ἡ ἔμπνευση τοῦ ζωγράφου δέν μᾶς ἐνδιαφέρει αὐτή καθεαυτήν, γιατί βαρύνει ἀποκλειστικά καί μόνο τήν κρίση μας γιά τούς βιογράφους. Παραμένει λοιπόν ἀνοιχτό τό θέμα ποιά ἦταν ἡ πηγή τῆς ἔμπνευσης τοῦ Γύζη, ὅχι γιά κανέναν ἄλλο λόγο, ἀλλά γιά νά διαπιστωθεῖ ἂν ὑπάρχει ἀλληλουχία στήν παράδοση τοῦ μύθου τοῦ Κρυφοῦ Σχολείου. Ἄν, σύμφωνα μέ τήν παρατήρηση πού διατυπώθηκε πιό πάνω, ἀναφορικά μέ τήν ἀπουσία τῶν μεγάλων τῆς νεοελληνικῆς ποίησης ἀπό τήν νεοελληνική ζωγραφική, τραποῦμε πρός τήν κατεύθυνση αὐτή εἰδικά γιά τόν Γύζη, θά διαπιστώσουμε πώς ὁ κύκλος τῶν θεμάτων του τά ὁποῖα ἀναφέρονται στήν νεοελληνική ζωή ἔχουν λαϊκή προέλευση γενικότερα καί προέρχονται εἴτε ἀπό τίς παιδικές ἀναμνήσεις του εἴτε ἀπό στοιχεῖα πού τοῦ προσφέρει ἡ λαϊκή παράδοση. Τό κλίμα αὐτό τῆς λαϊκότητας δέν πρέπει νά μᾶς ξενίζει γιά ὀλόκληρο σχεδόν τόν 19ο αἰώνα, ἂν ὅχι καί γιά ἕνα μέρος τοῦ 20οῦ ἡ ζωή στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας δέν νοεῖται, παρά ὡς ἔκφραση τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου. Ἡ πρόσφατη, ἐξάλλου, γιά τήν ἐποχή ἀνακάλυψη τῆς λαογραφίας ἐνδυνάμωσε τήν τάση αὐτή, μέ ἀποτέλεσμα νά καθυστερήσει ἀκόμη περισσότερο γιά τήν νεοελληνική ἱστορία ἡ ἀνακάλυψη — γιατί γιά ἀνακάλυψη πρόκειται — καί τῆς ἀστικῆς ζωῆς τοῦ ἐλληνισμοῦ τῆς Τουρκοκρατίας.

Ἡ φύση ὥστόσο καί ἡ τύχη τῶν σχολίων αὐτῶν, μέ τήν ἐντελῶς ἐντοπισμένη ἀκτινοβολία τους, δείχνουν ὅτι μᾶλλον περιορισμένη θά πρέπει νά ἦταν ἡ συμβολή τους στήν ἐπιβίωση ἐνός μύθου, ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται ἀρκετά ἰσχυροποιημένος ἐκεῖνη τήν ἐποχή. Ἄφοῦ ἡ ὀξύτατη κριτική τοῦ Καμπόρογλου δέν δημιούργησε καμία ἀναστολή, γιά τούς λόγους πού εἶδαμε, ἡ ἐξεκόνιση τοῦ μύθου ἀποτελεῖ οὐσιαστική κατάκτησή του στόν

χώρο καθεαυτὸ τῆς ἱστορίας. Οἱ ψυχολογικοί, δηλαδή, παράγοντες πού ἐπενεργοῦν ὥστε τὸ ἔργο τῆς τέχνης, τῆς ζωγραφικῆς εἰδικότερα, νά ἀφήνει ἐντονότερη τὴν ἐπίδρασή του σέ ἐκείνους πού δέχονται τὴν ἀκτινοβολία του, στὴν περίπτωση τοῦ Κρυφοῦ Σχολείου παρουσιάζονται μέ αὐξημένη ἀπόδοση, ἀφοῦ αὐτοὶ εἶναι ἐκεῖνοι πού ρυθμίζουν κυρίως τὴν διαμόρφωση τῆς ἱστορικῆς συνειδήσης στὴν Ἑλλάδα σέ ὀλόκληρο τὸν 19ο αἰώνα. Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Γύζη, μαζί μέ τὰ ἄλλα σχετικά τῆς ἴδιας σειρᾶς, πού εἶχαν γιὰ θέμα τὴν πατρίδα τοῦ ζωγράφου, ἔγιναν πολὺ γρήγορα γνωστά, μιά καί ὁ καλλιτέχνης ἐνδιαφέρθηκε νά ἐκτεθοῦν στὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἐκθεση πραγματοποιήθηκε τὸ 1900, ἓνα χρόνο δηλαδή πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ καλλιτέχνη, καί καθὼς ὁ Γύζης ἦταν πιά φημισμένος τόσο στό ἐξωτερικὸ ὅσο καί στὴν πατρίδα του, σημείωσε μεγάλη ἐπιτυχία.

Ἡ ἐπιτυχία ὅμως αὐτὴ θά ἔμενε χωρὶς ἰδιαιτέρες προεκτάσεις, ἂν τόσο αὐτὸς ὁ πίνακας ὅσο καί ἓνας ἄλλος τοῦ ἰδίου ζωγράφου, *Τὸ παραμῦθι τῆς γαγιᾶς*, δέν τροφοδοτοῦσαν τὴν ἔμπνευση ἐνός ποιητῆ. Τὸ 1900, ὁ Ἰωάννης Πολέμης βλέπει τὸν πίνακα καί ἐμπνέεται τὸ ἀντίστοιχο ποίημά του, πού πρωτοδημοσιεύθηκε στὴν συλλογὴ του *Ἀλάβαστρα* (1900). Τὸ ποίημα αὐτὸ καθεαυτὸ ἔμεινε στὴν ἴδια γραμμὴ τοῦ πίνακα: Τόνισε τὰ ἴδια ἀντιθετικὰ στοιχεῖα του, στὰ ὁποῖα, ὅπως εἶδαμε ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Γύζη, θέλησε κυρίως νά στηριχθεῖ ὁ ζωγράφος. Ὁ Πολέμης, δηλαδή, ὡς γνήσιος τυπικός ἐκπρόσωπος τοῦ ἀστικοῦ ρομαντισμοῦ, ἐλκύσθηκε ἀπὸ τὸν πίνακα τοῦ ζωγράφου, ἀκριβῶς ἐπειδὴ διέκρινε στὸν πίνακα τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα πού τροφοδοτοῦσαν καί τὴν δική του ἔμπνευση. Ἡ σύμπτωση ὅμως αὐτὴ, κατὰ κάποιον τρόπο ἦταν ἀναπόφευκτη γιὰ τὴν περίπτωση εἰδικὰ τοῦ Πολέμη. Ἄν δεχθοῦμε, δηλαδή, πὼς θά μπορούσε αὐτὸ νά συμβεῖ γιὰ τὸν Παλαμᾶ, δέν θά εἶχε τίς ἐπιπτώσεις γιὰ τὴν ἐξάπλωση καί τὴν ἐδραίωση τοῦ μύθου τοῦ Κρυφοῦ Σχολείου, πού εἶχε προκειμένου γιὰ τὸν Πολέμη. Ἡ ποίηση τοῦ τελευταίου, καθὼς ἀνταποκρίνεται ἀπολύτως στὴν νοητικότητα τοῦ μέσου ἀναγνώστη, ἦταν ὁ καταλληλότερος ἀγωγὸς γιὰ νά διοχετευθεῖ στό μεγάλο κοινὸ μέσα ἀπὸ τὴν τέχνη ἓνας μύθος, ὁ ὁποῖος ἀφοῦ εἶχε διανῦσει τὰ προηγούμενα στάδιά του μέσα ἀπὸ τίς ἄλλες ἐκφραστικὲς μορφές, ἐπιδίωκε τώρα νά ὀλοκληρώσει τὴν ἐπίβολή του μέσα ἀπὸ τὴν γοητεία τῆς τέχνης.

Μιά γοργή έποπτική ματιά στην ιστορία του μύθου του Κρυφου Σχολειου μέσα στον 19ο αιώνα, έτσι όπως ολοκληρώνεται τώρα με τό κλείσιμο του αιώνα με την βοήθεια του Γύζη και του Πολέμη, είναι αρκετή για να μάς πείσει πως έχουμε μπροστά μας μία μοναδική ίσως περίπτωση μυθοπλασίας, στην διαμόρφωση της οποίας συνήργησαν τόσα ποικίλα, αλλά και αποφασιστικά για την αναντίρρητη εδραίωση του μύθου στοιχεία. Μάταια, δηλαδή, ό μελετητής θά αναζητήσει μέσα στον αιώνα αυτόν, πού καταλύει και ανασυνθέτει τά πάντα, ανάλογο πληρέστερο φαινόμενο. Πού οφείλεται ή μοναδικότητα; Νομίζω ότι αιτιολογήθηκε ικανοποιητικά από την εξέλιξη των διαδοχικών φάσεων πού έλαβε ό μύθος. "Ο,τι απομένει συνεπώς να γίνει για τά επόμενα χρόνια από την πλευρά του έλέγχου, δέν είναι τίποτε άλλο από μία ακόμη δοκιμή για να αποδειχθεί ή δύναμη της επιβολής του μύθου στην νεοελληνική ιστορική συνείδηση, κατά τις αρχές και μόνο του 20ου αιώνα, όσο δηλαδή χρειάζεται για να τεκμηριωθεί και με αποδεικτικά στοιχεία ή σιωπή την οποία επέβαλαν στην έρευνα αυτά τά ίδια τά πράγματα. Τό ιδιαίτερο χαρακτηριστικό πού αποκτά τώρα πλέον ό μύθος είναι ότι μεταβάλλεται σε σύμβολο.

Η παρατήρηση, βέβαια, πού θά μπορούσε δικαιολογημένα να είχε διατυπωθεί ήδη, ότι καταντάει δηλαδή μονότονη ή συνεχής σχεδόν αναφορά σε κείμενα πού έχουν όλίγη ή καθόλου σχέση με την καθαυτό ιστορία, μερική αξία μπορεί να έχει. Η έρευνα στην ζήτησή της αδιαφορεί για την αξιολόγηση των κειμένων προκειμένου να διαπιστώσει την διαμόρφωση της ιστορικής συνείδησης. Για τον λόγο λοιπόν αυτόν και δέν μπορεί να αδιαφορήσει, όταν μέσα στην πρώτη δεκαετία του αιώνα αντιμετωπίζει παγιωμένη την θέση για την ύπόσταση του Κρυφου Σχολειου μέσα από τις στήλες ενός οργάνου, του οποίου ή σχέση με την έρευνα και την αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας βρίσκεται σε θέση αντιστροφως ανάλογη προς την ακτινοβολία των απόψεών του. Μέσα, δηλαδή, από τό περιοδικό του Νεοκλή Καζάζη, 'Ο Έλληνισμός,

ὁ ἔντονος παλμός πού ζωηρεύει καί πάλι γιά τίς ἐθνικές διεκδικήσεις, βρίσκει ἐπανεπιημιμένως ποικίλους τρόπους νά ἀγκαλιάσει τό πολύπλαγκτο θέμα σέ μιά δικαιολογημένα ἀναντίρρητη πλέον θέση, πού τήν εἶχε ἐνισχύσει, χωρίς νά φαίνεται βέβαια, ἡ ἔως τότε ἀδιατάρακτη πορεία τοῦ μύθου. Ἐδῶ ἡ ἐξυπηρέτηση τῶν ἐθνικῶν στόχων γιά νά ἀποδειχθεῖ ὁ δυναμισμός τῆς φυλῆς ἀπαιτεῖ ἐπίμονα τήν προβολή τοῦ συμβόλου.

Τό 1905, ὁ Καζάζης, σέ ἄρθρο του μέ τίτλο «Ἡ Ἑλλάς καί ὁ Ἑλληνισμός», συμπυκνώνει τό θέμα μέ τόν ἀκόλουθο τρόπο: «Τά τέκνα τῶν Ἑλλήνων τῆς δουλείας ἀτιμωρητεῖ δέν ἠδύναντο νά διδάσκωνται καί νά ἐκμανθάνωσι τά γράμματα ἐν μέσῃ ἡμέρᾳ πρό τῶν καχυπόπτων ὀμμάτων τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας καί ἐπραττον τοῦτο ἐν καιρῷ νυκτός. Ὑπάρχει ἐν τῇ δημῳδῇ ποιήσει τῶν θλιβερῶν ἐκείνων χρόνων τό ἐπόμενον ἐξάστιχον, ὅπερ ἦδον οἱ υἱοὶ ἑλληνόπαιδες ὑπό τόν ἑλληνικόν διωγμόν καί τήν τουρκικήν τρομοκρατίαν. Εἶναι ἐπίκλησις πρός τήν σελήνην». Στό ἴδιο περιοδικό τόν μεθεπόμενο χρόνο θά ἐπανεέλθει τό θέμα στήν ἴδια μορφή καί πάλι, μέ ἀφορμή τήν διάλεξη πού εἶχε δώσει στό Παρίσι ὁ Charles Diehl, «Ἡ ἑλληνική ἐκκλησία καί ὁ ἑλληνισμός». Κάποιος Gaston Δεσχιάν παίρνει τήν σκυτάλη καί σέ μιά διάλεξή του στό Παρίσι ἀναφέρεται κατ' ἀρχάς στόν Diehl: «Ὁ κ. Διήλ ἐσημείου πρός ἡμᾶς πρό ἡμερῶν λαϊκόν ἀσμάτιον, ὅπερ οἱ μαθηταί τῶν σχολείων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἄδουσιν ἢ ἦδον ἄλλοτε, ὅτε μετέβαινον εἰς τό σχολεῖον». Καί στή συνέχεια: «Δέν εὐρίσκεις ὅτι ὑπάρχει τι τό συγκινητικόν, ἅμα δέ καί τό τραγικόν ἐν τῷ θεάματι τῶν παιδιῶν αὐτῶν, ἅτινα μεταβαίνουσι εἰς τό σχολεῖον ὑπό τό φέγγος τῆς σελήνης, μεταβαίνοντα δέ ἐκεῖ ἐν καιρῷ νυκτός καί κρυπτόμενα διά νά διδαχθῶσι, καθόσον ἀπό μακρούς αἰῶνας ἦτο ἀδύνατον εἰς αὐτά νά ἔχωσι σχολεῖα ἀνοικτά ἐν καιρῷ ἡμέρας;»

Σέ ποιά αἰτιακή σχέση βρίσκεται ὁ μύθος τοῦ Κρυφοῦ Σχολειοῦ, ὅπως τόν ὀριστικοποιεῖ καί τόν διαδίδει ὁ Νεοκλῆς Καζάζης, πρός τίς γενικότερες ἱστορικές του ἀντιλήψεις γιά τήν ἑλληνική ἐθνότητα καί τήν θέση της στήν παγκόσμια ἱστορία, δέν θά δυσκολευτοῦμε νά τήν ἀναζητήσουμε: ὁ ἴδιος μᾶς διατυπώνει ξεκάθαρα τίς ἀντιλήψεις του αὐτές σέ ἓνα δημοσίευμά του μέ τίτλο *Ἐθνική Κατῆχησις*, πού εἶδε τό φῶς τῆς δημοσιότητας τό

1901. «Περισσότερον», γράφει, «ἀκόμη ἡ δύναμις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, μολονότι εἶχε συντριβῆ πολιτικῶς ἕνεκα πολλῶν αἰτίων, καταδεικνύεται κατὰ τοὺς αἰῶνας τῆς λεγομένης Ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων, τῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν ἐν τῇ δυτικῇ Εὐρώπῃ. Αἰῶνα πρὸ τῆς Ἀλώσεως καὶ μετὰ τὴν Ἄλωσιν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ οἱ Ἑλληνες λόγιοι ἐξεπολίτησαν τοὺς βαρβάρους ἀκόμη λαοὺς τῆς Εὐρώπης». Δέν ἀρκεῖται ὅμως στὸν χαρακτηρισμὸ τῆς βάρβαρης Ἀναγέννησης, ἀλλὰ προσφεύγει γιὰ νὰ στηριχθεῖ στὴν ἐθνικὴ πληγὴ τῶν ἀντιθέσεων, ὅταν λίγο πιο κάτω δέν θὰ διστάσει νὰ ἀναφωνίσει πῶς «ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἐξαίρεται τοῦ νόμου τῆς ἀκιμῆς καὶ τῆς παρακιμῆς».

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Όταν για πρώτη φορά χρησιμοποίησα 'Επιλεγόμενα ως ιδιαίτερο τμήμα μιᾶς ἐργασίας μου καί προσπάθησα ἐκ τῶν ὑστέρων νά ἐξηγήσω στόν ἑαυτόν μου, πῶς εἶχα ὀδηγηθεῖ πρός τήν μορφή αὐτή, ἐνῶ εἶχα στερήσει τήν ἐργασία μου ἀπό Πρόλογο, ἡ μόνη ἐρμηνεία στήν ὁποία πέτυχα νά φθάσω εἶναι, ὅτι τό σχῆμα αὐτό ἀνταποκρινόταν πραγματικά σέ μιά μέθοδο πού τήν εἶχα χρησιμοποιήσει κατὰ κανόνα σέ ὅλες μου τίς ἐργασίες, μέ μόνη τήν διαφορά ὅτι ἡ ἔκταση τῆς τελευταίας, στήν ὁποία ἀναφέρθηκα, εἶχε ἐπιβάλει τόν διαχωρισμό τῶν Προλεγόμενων σέ ιδιαίτερο κεφάλαιο. Ἡ μέθοδος αὐτή εἶναι, φυσικά, ἡ ἐπαγωγή. Βασίζομουν, δηλαδή, στήν ἀρχή ὅτι ἦταν προσφορότερο γιά τό ἐνδιαφέρον αὐτό καθεαυτό τοῦ ἀναγνώστη νά μείνει ἀπό μιᾶς ἀρχῆς ἀπροϊδέαστος ὡς πρός τό γενικότερο σχῆμα μέσα στό ὁποῖο ἐντάσσεται τό ἐκάστοτε θέμα μου καί νά ἔρθει νά παρακολουθήσει μαζί μου, ἀπαλλαγμένος ὅμως αὐτός ἀπό τούς τριβόλους τῶν ἀναζητήσεών μου, τήν προοδευτική του ἀνέλιξη, ἕως τήν στιγμή ὅπου θά φθάναμε, φυσιολογικά πλέον, σέ ὅ,τι ἀποκάλεσα προηγουμένως γενικότερο σχῆμα.

Ὁ λόγος τῆς συνοπτικῆς αὐτῆς ἀπολογίας μεθόδου εἶναι γιά νά καταλήξω σέ ἕναν ἄλλο σχετικό χαρακτηρισμό τῶν ἐργασιῶν μου. Χρησιμοποιῶ, δηλαδή, συχνά τόν ὄρο δοκίμιο, προκειμένου νά προσδιορίσω τήν ὑφή μιᾶς ἐργασίας μου, ἐνῶ κατὰ τήν ἐξωτερική της ἐμφάνιση, δηλαδή τόν ἐπιστημονικό ὀπλισμό καί τήν μέθοδο, δέν μπορεῖ νά δεχθεῖ τόν χαρακτηρισμό αὐτόν. Ἔχω ἐξηγήσει ἐπανεπιλημμένως γιατί τό κάνω. Μέ τήν παρούσα ἐργασία ἔχω νά ἀναφέρω ἕναν πρόσθετο λόγο: ὅταν ἐπιχειρῶ νά ἐρμηνεύσω ἕνα φαινόμενο, καί ὀδηγοῦμαι νά τό τοποθετήσω μέσα στό γενικότερο πλαίσιο τῆς ἐποχῆς του, εἶμαι ὑποχρεωμένος, ὅπως εἶναι φυσικό, νά προσφύγω σέ ἐργασίες εἴτε πιό εἰδικές εἴτε ἄλλες πού δέν εἶναι τῆς ἀρμοδιότητάς μου. Θά περιοριστῶ σέ ἕνα παράδειγμα. Προκειμένου νά μιλήσω γιά τήν θέση τῆς γενιᾶς τοῦ '80 στήν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς παιδείας ἀναζήτησα βοήθεια

από μία σχετική γενικότερη εργασία: λυπάμαι να αναφέρω ότι οι αναζητήσεις μου στάθηκαν μάταιες. Όταν, στην συνέχεια, προσπάθησα να συσχετίσω την νεοελληνική αναγέννηση της εποχής αυτής μέσα από τό έργο του Χαρίλαου Τρικούπη σε συνάρτηση προς την πνευματική αναγέννηση, και πάλι αναζήτησα την ξένη βοήθεια: είναι νομίζω περιττολογία να αναφέρω πώς ύστερα από την πρώτη μου δοκιμασία, οι αναζητήσεις μου προς την κατεύθυνση αυτή υπαγορεύθηκαν μόνον από λόγους ευσυνειδησίας, και όχι από την έλπίδα ότι θά μπορούσα ένδεχομένως να καταλήξω σε κάποιο εύτυχημένο αποτέλεσμα.

Η ανάγκη, λοιπόν, να μή διαταράξω την δομή της εργασίας, με υποχρέωσε να περιοριστώ συχνά σε άπλες διαπιστώσεις και μόνον, για θέματα πού θά έπρεπε αυτά καθεαυτά να αποτελέσουν αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης. Έξάλλου, καθώς με την εργασία μου αυτή ήρθα να πάρω τό μέρος της αδικούμενης ιστορίας, και βρέθηκα, κατά συνέπεια, σε αντίθεση προς καταστάσεις και πεποιθήσεις τίς όποιες δημιούργησε ό σκληρότερος έχθρός της ιστορικής έπιστήμης, ή λαϊκή παράδοση, ή αναρετική και αντιρρητική διάθεση ή όποια ψυχολογικά μου δημιουργήθηκε έπηρεασε την στάση μου. Έξάλλου, ή έξαιρετικά μεγάλη ποικιλία των έντύπων του 19ου αιώνα, σε σύγκριση προς τόν προηγούμενο, δέν μου επιτρέπουν να υποστηρίξω ότι ή μελέτη έχει εξαντλήσει βιβλιογραφικά τά άποδεικτικά της στοιχειά. Υπ' αυτές τίς προϋποθέσεις, όπου πολλές φορές καταντάει να είναι άπλως ζήτημα τύχης ή άνεύρεση μιās πληροφορίας, είναι στοιχειώδες μέτρο προνοίας να παραδέχεται κανείς ότι ασφαλώς ή εργασία αυτή θά δώσει άφορμή να έρθουν στην έπιφάνεια μαρτυρίες πού δέν έλαβε υπόψη του και ότι, συνεπώς, μέσα στίς γενικές αυτές προϋποθέσεις δέν προσφέρει κανείς όριστικοποιημένες απόψεις σε βαθμό πού να μήν επιδέχονται επίμερους άμφισθητήσεις.

Αυτές όμως δέν ήσαν οι μόνες δυσκολίες: υπήρχαν και άλλες, πού άφορούσαν στό θέμα αυτό καθεαυτό. Τό 1935, όπως είδαμε, ό Γιάννης Βλαχογιάννης, ένας από τούς άρμοδιότερους έρευνητές για να μιλήσει υπεύθυνα για θέματα από την ζωή του έλληνισμού της Τουρκοκρατίας, καταπαίστηκε με τόν μύθο του Κρυφού Σχολειού. Ό τρόπος όμως με τόν όποίο τόν αντιμετώπισε, χωρίς ιστορική διερεύνηση, αλλά με στοιχειά καθαρά πραγματιστικά

καί επιχειρήματα λογικά, ἐνῶ δὲν ἄφησε καμία ἀμφιβολία γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν ἀπόψεών του, δὲν τοῦ ἐπέτρεψε νὰ τὸ κλείσει κληροδότησε στὸν ἐρευνητὴ τὸ μαράζι τῶν ἀποδεικτικῶν στοιχείων. Ἡ ἀλματική, ἐξάλλου, πρόοδος ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ πέρα στὰ σχετικὰ μὲ τὴν νεοελληνικὴ παιδεία, καὶ εἰδικότερα μὲ τὴν ἐκπαίδευση, ἐνῶ προσκόμιζε μαρτυρίες ἐξ ἀντιθέτου γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἄποψη ὅτι τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο ἦταν μῦθος, ταυτόχρονα ἀπομάκρυνε τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα ἀπὸ ἕνα μῦθο, ἢ ἀπόδειξε τῆς ἀναλήθειας τοῦ ὁποίου δὲν παρουσιαζε κανένα ἐνδιαφέρον γιὰ ἐκείνην. Κατὰ συνέπεια, ὁ Βλαχογιάννης, ἐνῶ τὸ εἶδε κατὰ βάση σωστά, ἔμεινε καὶ αὐτὸς στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τοὺς ὑποστηρικτὲς τῆς ἀντίθετης ἄποψης, καὶ περιορίστηκε νὰ ἐξετάσει τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο ὡς μὴ πραγματικότητα. Τὸ τέλος ὅμως πλέον ἔμεινε μετέωρο· ἔτσι δὲν εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ δείξει ποῦ τυχόν θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει, ἂν εἶχε ἐρευνηθεῖ ἱστορικά, ὅχι πλέον ὡς ἀντικείμενο μελέτης αὐτὸ καθεαυτὸ, ἀλλὰ ὡς ἐπιγένημα κάποιας ἐποχῆς. Ἡ ἱστορικὴ, δηλαδή, διερεύνησή του ἀπὸ κάθε ἄποψη πλέον εἶχε γίνει ἀπαίτηση, γιὰτὶ ἐνῶ ἀπὸ τὴν μιά μεριά μιά ἐξονυχιστικὴ ἔρευνα θὰ τὸ ἔκλεινε γιὰ τὴν ἐπιστήμη ληξιαρχικά, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά θὰ ἔπιανε ταυτόχρονα τὸν μίτο γιὰ νὰ ἀνοίξει ἕνα ὥραϊο, πλούσιο, ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον καὶ ἰδιαίτερα χρήσιμο κεφάλαιο τῆς νεοελληνικῆς κοινωνικῆς ἱστορίας τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ διαπίστωση δηλαδή μὲ τὴν ὁποία ἔκλεισε τὸ τελευταῖο κεφάλαιο, πῶς ὁ μῦθος τοῦ Κρυφοῦ Σχολεῖου ἀφοῦ πέρασε μιά μακρὰ καὶ λαμπρὴ, κάτω ἀπὸ διαδοχικὲς μεταμορφώσεις, σταδιοδρομία, κορυφώθηκε στὸ τέλος τοῦ αἰῶνα γιὰ νὰ κληροδοτηθεῖ στὸν ἐπόμενο καθιερωμένος πιά, ὡς σύνθημα καὶ σύμβολο τῆς δυναμικότητας τῆς φυλῆς μας, αὐτὴ καὶ μόνη νομίζω πῶς ἦταν ἀρκετὴ νὰ δηλώσει τὴν σπουδαιότητα τοῦ ζητήματος. Ἐδῶ ἡ ἐρμηνεία τῆς ἱστορίας ὡς ἀλληλοεξάρτηση ποικίλων φαινομένων ὀδηγοῦσε σὲ μιά καινούρια καὶ ἀνεκμετάλλευτη περιοχὴ ἐκεῖ πού νομίζαμε ὅτι ἔκλεινε ἕνα θέμα, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράγματα εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀτونهῖ φυσιολογικά, μιά πού ἡ τροπὴ τῶν καιρῶν εἶχε φέρεи στὴν ἐπιφάνεια ἄλλα πλέον συνθήματα γιὰ νὰ ἐξαρθοῦν οἱ ἀρετές τῆς φυλῆς, ἀνοίγε στὴν πραγματικότητα ἕνα ἄλλο, μὲ πολὺ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον.

Ποιὲς ἀκριβῶς καινούριες προοπτικὲς ἀνοίγει τώρα ἡ μετα-

τόπιση τοῦ θέματος τοῦ Κρυφοῦ Σχολείου ἀπό τόν χῶρο τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας στήν περιοχή τῶν συμβόλων πού διαμορφώνουν τήν ἱστορική συνείδηση, ὄχι μόνο στόν λαό, ἀλλά καί στούς λογίους, δέν εἶχα τήν πρόθεση οὔτε καί τίς δυνατότητες νά τό πραγματοποιήσω μέ τό δοκίμιό μου αὐτό. Παρά τήν καταφάνερη σπουδαιότητα πού μοιάζει νά παίρνει τό θέμα, ὅπως τουλάχιστον τό εἶδαμε νά ὀλοκληρώνεται στά τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα, δέν μπορῶ νά ξέρω ἔστω καί σέ κάποια γενικότητα ποιά θέση μπορεῖ νά λάβει σέ ὅ,τι μέ κάποια συμβατικότητα —καί ἀπλῶς γιά νά συνεννοοῦμεθα αὐτήν τήν στιγμή— θά μπορούσαμε νά ἀποκαλέσουμε μέ τόν ὄρο «Νεοελληνική Μυθολογία». Στήν ἐργασία μου εἶχα τήν εὐκαιρία νά θίξω συμπτωματικά μερικά ἄλλα θέματα πού θά μπορούσαν ἐνδεχομένως νά τροφοδοτήσουν αὐτή τήν μυθολογία. Ἄν καί αὐτά δέν διερευνηθοῦν κατά ἀνάλογο μέ τό Κρυφὸ Σχολεῖο τρόπο, ἂν δέν ἀναζητήσουμε τίς συσχετίσεις πρὸς μιάν ἀντίστοιχη μυθολογία πού προκαλεῖται θελημένα ἀπό τοὺς λογίους μέσα στόν 18ο αἰώνα καί ἀποβλέπει νά προετοιμάσει τήν λαϊκὴ ψυχὴ γιά τόν Ἄγωνα, δέν θά μπορούμε νά ἀχθοῦμε σέ θεώρηση συνόλων. Ὅλα ὅμως εἶναι γιά μένα ἀπλές ὑποδείξεις, πού ξεπερνοῦν τίς φιλοδοξίες μου.

Ἡ πολὺ συγκεκριμένη φιλοδοξία μου, πού ἐλπίζω νά διαφάνηκε ἀπό τόν γενικὸ τρόπο μέ τόν ὁποῖο χειρίσθηκα τό θέμα, εἶναι νά ἀνοίξω ἓνα καινούριο θέμα ἐκεῖ ὅπου θεωρῶ ὅτι πρέπει νά ἔχει κλείσει ἓνα ἄλλο. Μέ ἄλλους λόγους, ἡ φιλοδοξία αὐτὴ δέν κάνει τίποτε ἄλλο παρά νά προσπαθεῖ νά ἐνταχθεῖ στίς σημερινές ἐπιδιώξεις τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Ζητάει μέσα ἀπὸ τίς καινότητες προοπτικές πού προσφέρει μιὰ συνεπέστερη σήμερα θεώρηση τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης νά μελετήσῃ τὰ θέματα μέ τρόπο ὥστε ὄχι μόνο νά προχωρήσῃ ἡ γνώση μας σέ βάθος, ἀλλά καί πιό πέρα, νά συλλάβει τοὺς παλμούς τῶν ἀντιδράσεων τῶν κοινωνικῶν συνόλων. Ἄν ἡ ἐργασία αὐτὴ μπορέσει νά προσφέρει πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτὴ τήν μικρὴ της συμβολή, τότε καί μόνη ἢ συνακόλουθη διαπίστωση ὅτι συνήργησα νά ξεφύγουμε ἀπὸ τόν κλοιὸ μιᾶς ξεπερασμένης πιά ἐπιστήμης, θά εἶναι ἀρκετὴ ἱκανοποίηση γιά μένα.

Ὁ μῦθος τοῦ Κρυφοῦ Σχολείου μπορεῖ, συνεπῶς, νά ἐνταχθεῖ ἄνετα στόν ἀποφθεγματισμὸ στόν ὁποῖον καταλήγει ὁ Ἄγ-

γλος κριτικός Ian Watt στο πρόσφατο έργο του *Myths of modern Individualism*: «Ἡ σύγχυση ανάμεσα στις ρομαντικές επιθυμίες και στην ιστορική ἀλήθεια ἀποτελεῖ παγκόσμια τάση». Τὴν σύγχυση αὐτὴ δὲν μπορούμε νὰ τὴν ἀποτρέψουμε· χρειάζεται ὅμως νὰ τὴν ἐρμηνεύσουμε, μιά και διαταράσσει τὴν κοινὴ λογικὴ. Μιά λογικὴ πού μπορεῖ νὰ λειτουργήσει τὸ ἴδιο ἀποτελεσματικά μὲ τὴν ἔρευνα, ὅταν αὐτὴ ἀδυνατεῖ νὰ μᾶς προσφέρει τεκμήρια. Ἡ πρώτη περίπτωση ἀφορᾷ στὸ ἔργο τοῦ Φ. Κουκουλέ. Μελετώντας τὸ θέμα τῆς ἐκπαίδευσης στὸ Βυζάντιο, και εἰδικά στὸ κεφάλαιο «Ἡ διάρκεια τῶν μαθημάτων και τὰ διαλείμματα», καταλήγει:

«Ἐν ἀγιολογικοῖς κειμένοις ἀναγινώσκομεν ὅτι διάφοροι ἱεροὶ ἄνδρες κατὰ τὴν παιδικὴν αὐτῶν ἡλικίαν ἠγείροντο “τῆς σελήνης ἤδη πληρεστάτῳ φωτὶ τὴν γῆν ὑπολευκαιούσης” ἢ “πρὸς τῆς ἕω και νυκτός ἔτι θαθείας” και, ἀφ’ οὗ προσηύχοντο, ἐπεδίδοντο εἰς τὴν μελέτην. Δέν ἦτο ἄρα ἀσύνηθες νὰ μεταβαίνωσι νύκτωρ εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἣτις ἐχρησιμοποιεῖτο πολλάκις και ὡς σχολεῖον, και ἐκεῖ νὰ ψάλλωσι και κατόπιν νὰ ἐπιδίδωνται εἰς τὴν μελέτην, συνήθεια τὴν ὅποιαν ἐπιβεβαιοῖ και τὸ τέως ψαλλόμενον σχολικὸν ἄσματιον·

Φεγγαράκι μου λαμπρό,
φέγγε μου νὰ περπατῶ,
νὰ πηγαίνω στὸ σκολεῖό,
νὰ μαθαίνω γράμματα,
τοῦ Θεοῦ τὰ πράματα,

ὡς και οἱ ἐξῆς στίχοι οἱ εἰς μαθητὴν ἀναφερόμενοι:

κ' ἠξέφύε του τό κερὶ κ' ἠκαψε τό χαρτί του...
...βαστᾷ εἰκόνα και χαρτί, κερὶ και καλαμάρι.

ἐξ ὧν ἐμφαίνεται ὅτι οἱ μικροὶ παῖδες ἐμελέτων και σκοτίας ἔτι οὔσης.»

Ἡ δευτέρη ἀφορᾷ στὸ πολύμοχθο ἔργο πού ἐπιχείρησε ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου γιατροῦ Δημήτρης Καμαρούλιας, νὰ καταγράψει, δηλαδὴ, και περιγράψει «Τὰ μοναστήρια τῆς Ἡπείρου». Ἡ ἐντελῶς πρόσφατη (1996) δημοσίευση τοῦ δίτομου

ἔργου ἀποκάλυψε 204 ἐνεργά-διαλυμένα καί 70 καταστραμμένα, τελείως ἐξαφανισμένα μοναστήρια στήν Νότια Ἡπειρο καί 100 μοναστήρια στήν Βόρεια. Ἡ ἔρευνα αὐτή, καθώς καί μιά εἰδικότερη δεύτερη, τόν ὀδήγησαν νά καταλήξει στό ἀκόλουθο συμπέρασμα: «Ἡ λειτουργία 24 σχολείων σέ μοναστήρια τῆς Νότιας Ἡπέιρου καί 14 σέ μοναστήρια τῆς Βόρειας Ἡπέιρου, καθώς καί ἡ ἴδρυση ἢ συντήρηση σχολείων σέ πολλά χωριά ἀπό τά μοναστήρια τῆς περιοχῆς τους ἀποδεικνύουν τή μεγάλη πνευματική προσφορά τῶν μοναστηριῶν αὐτῶν καί τό ἀσύστατο τοῦ ἰσχυρισμοῦ τῆς ὑπαρξῆς “Κρυφῶν Σχολειῶν” στήν Ἡπειρο, ἐπί Τουρκοκρατίας».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Οι τρεις πρώτες ενδείξεις κάθε σημείωσης δηλώνουν, αντίστοιχα, τήν σελίδα, τόν στίχο και τήν λέξη ή τήν φράση στήν οποία γίνεται ή παραπομπή.

- 13 32 *Ἀνάμεσα σ' ὄσες. Νέα Ἑστία, τ. ΛΗ' (1945), 678.*
- 14 6 *Ὅμως οὐτ' ἐγώ. Αὐτ.*
- 14 18 *Σ' ὅσα χωριά. Καραϊσκάκης. Βιογραφία βγαλμένη ἀπό ἀνέκδοτες πηγές, βιβλιογραφία καί στοματικές παραδόσεις. Μέ προλογικό σημεῖωμα τοῦ Ἄγγ. Ν. Παπακώστα. Ἑστία, χ.χ., 152.*
- 15 8 *Μέχρι σήμερα. Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων, 1939, 180.*
- 15 15 *Ἐάν παραδεχθῶμεν. Αὐτ. 179. Ἄξιζει ὅμως νά κοινολογηθῶμε ἐδῶ πλέον τό ἀναμφισβήτητο συμπέρασμα στό ὁποῖο τόν ὀδηγεῖ ἡ ὀρθή συλλογιστική συνέχεια καί συνάφεια: «Τό χωρίον εἶχε ναόν ἕνα, ἡ δύο καί τρεῖς, ἐν ἧ περιπτώσει εἶχε πολλούς κατοίκους. Τό χωρίον εἶχεν ἀνάγκην ἱερέως, ἡ ἱερέων, οἵτινες ἔπρεπε ν' ἀναγινώσκωσιν ἑλληνιστί τά βιβλία τῶν ἱερῶν τελετῶν ἡ βουλγαριστί, ἡ εἰς τήν βλαχικήν καί τήν μολδαυικήν. Τό χωρίον εἶχεν ἀνάγκην ἑνός τοῦλάχιστον δι' ἕνα ναόν ἱεροψάλτου, ἡ περισσοτέρων, εἴπερ εἶχε ναούς περισσοτέρους τοῦ ἑνός. Τό χωρίον εἶχεν ἀνάγκην καί κανονάρχου, τοῦλάχιστον ἑνός δι' ἕκαστον ναόν. Ἱερεῖς, ψάλτης, καί κανονάρχης ἔπρεπε ν' ἀναγινώσκωσιν, ἔπρεπε καί νά διδάσκωνται τά λεγόμενα ἱερά γράμματα, κοινότερον κολυβογράμματα, ἡ ὑπό τοῦ ἱεροψάλτου, ἡ ὑπό τοῦ παπᾶ τῆς κωμοπόλεως ἡ τοῦ χωρίου· διά τοῦτο εἰς τά χωρία τῆς παραλίας Θράκης ἤκουσα πρό ἐξήντα καί ἑβδομήντα ἐτῶν τόν ἱερέα κραζόμενον "δάσκαλον". Ἡ τουρκική κυβέρνησις, ἀνεχομένη τήν χριστιανικήν θρησκείαν, ἐγίνωσκεν, ὅτι εἰς τούς ναούς ἀναγινώσκουσι καί ψάλλουσιν οἱ παπάδες καί οἱ ψάλται, καί ὅτι τά ἀναγινωσκόμενα καί ψαλλόμενα ἔπρεπε νά διδαχθῶσιν ἐγκαίρως καί συνεπῶς οὐδέποτε ἐν ὁμαλῇ καταστάσει πραγμάτων ἐμπόδιζε τήν ἐν νάρθηκι καί κελλίῳ διδασκαλίαν».*
- 15 27 *Ἡ κάκωσις τοῦ γένους. Ἡ Λογική, Λειψία 1766, 40.*
- 16 34 *Κατά τās διηγήσεις. Βλ. τά σχετικά στό Ρήγας, ἔρευνα, συναγωγή καί μελέτη Λ. Ι. Βρανούση, Βασική Βιβλιοθήκη, 1953, 13.*
- 19 3 *Οἱ Τοῦρκοι ἐμπόδιζαν. Βλ. Ἀνδρονίκου Δημητρακοπούλου Ἐπανορθώσεις σφαλμάτων ἐν τῇ Νεοελληνικῇ Φιλολογίᾳ Κ. Σάθα, μετά καί τιῶν προσθηκῶν, Τεργέστη 1872, 47.*
- 19 17 *Κατά τήν πατριωτικήν. Ἱστορικαί Ἀναμνήσεις, τ. 1-2, ΕΡΜΗΣ ΝΕΒ, ἐπιμέλεια Ἄλκης Ἀγγέλου, 1973, i, 83.*

- 19 24 *Καί ἡμεῖς. Πανδώρα* 3 (1852-53), 571.
- 21 1 *Ἐν τῇ καταπληκτικῇ. Βλ. Mémoire (1803) τὴν μετάφραση τοῦ Δ. Θερεϊανοῦ, στὸν 3ο τόμο τῆς βιογραφίας τοῦ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, Τεργέστη 1890, σ. 08' τῶν Παραρτημάτων.*
- 21 8 *Ἡ εὐαισθησία μας. Γ. Σεφέρης Δοκίμιές 1, 1974³, 275.*
- 21 32 *Ποτέ ὁ Τοῦρκος, ὁ ἀγράμματος. Νέα Ἐστία, ἔ.ἀ., 679.*
- 22 4 *Ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις. Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων, ἔ.ἀ., 179.*
- 24 17 *Εἶτε ἀπὸ ἀδιαφορία. Souvenirs de l'Orient, Παρίσι 1839, τ. 1, 114-5.*
- 24 32 *Κανεὶς ἴσως. Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, Βιέννη 1832, τ. 12, 587.*
- 25 5 *Τὸ κύκνειον ἄσμα. Ἐμ. Ροῖδη Ἄπαντα, φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Ἀλκης Ἀγγέλου, τ. 2 (1978), 301.*
- 27 13 *Γνήσιον Ρήτορα. Συλλογὴ Προλεγομένων 1, Παρίσι 1833, 224-5.*
- 27 28 *Οὐδ' αὐτός ὁ σκληρότατος. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἐν Ἀθήναις τῇ 3 Μαΐου 1837, Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, σειρὰ Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου 1 (1987), 103.*
- 28 3 *Δέν ἄφινον τοὺς Ἕλληνας. Αὐτ., 112.*
- 28 13 *Διότι συναισθανόμενοι. Αὐτ.*
- 28 21 *Γνωρίζουμε ὅτι. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Νεοελληνικὸς Ρωμαντισμὸς, 1985, 412.*
- 28 29 *Ρωμαντισμὸς, καθαρεύουσα. Βλ. σχετικὰ Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ποιηταὶ τοῦ 19' αἰῶνα, Β.Β. 12, 1954, ια'.*
- 28 35 *Ἡθέλησε καὶ ὁ κατακτητῆς. Βλ. Κων. Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμου, τόμος Α' Λόγοι, ἐπιμέλεια Θεοδ. Κ. Σπεράντζας, 1971, 379.*
- 29 19 *Ἄλλ' ἤδη προσεγγίζούσης. Αὐτ. 381.*
- 30 11 *Ἡ μὲν πρό ἡμῶν νεολαία. Λόγοι ἐκφωνηθέντες τὴν 2 Ὀκτωβρίου 1849... 1849, 25.*
- 30 26 *Ἄλλ' ὑπὸ τοῦ αἰμοδόρου. Λόγος γενεθλιακός..., 1863, 54.*
- 31 23 *Ἐν τῇ πατρῴᾳ ἐστία. Σ. 41.*
- 32 8 *Σχολεῖα ταπεινά. Λόγος Ὀλυμπιακός... ἐν τῇ 6' ἑορτῇ τῶν ἱδρυθέντων Ὀλυμπίων ὑπὸ τοῦ αἰμνήστου Εὐαγγέλου Ζάππα, 13-4.*
- 33 28 *Στὸ περιοδικὸ Πανδώρα. Τόμος 10 (1859-60), 423-5.*
- 34 11 *Ὅταν εἰς τὸ λαμπρὸν φῶς. Αὐτ.*
- 34 29 *Καὶ τὸ δημοτικὸν τοῦτο. Ἀθήνα 1861.*
- 35 11 *Ἐντεῦθεν καὶ τὸ δημοτικόν. Ἐ.ἀ., 41.*
- 36 16 *Φεγγαράκι μου λαμπρό. Σ. 144.*
- 37 5 *Αἱ τουρκικαὶ ἀρχαί. Σ. 146.*
- 37 22 *Κάτω ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κατοχῇ. Notes d'un voyage en Grèce, Παρίσι χ.χ., 21.*
- 40 13 *Εὐστόχως περιγράφει. Ροδοκανάκειος, ἔ.ἀ., 31.*
- 41 13 *Περὶ νεοελληνικῆς φιλολογίας. Τώρα στὸν 5ο τόμο τῶν Ἀπάντων*

- τοῦ Δ. Βικέλα, (σ. 87 ἐ.) φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Ἄλκης Ἀγγέλου, 1997.
- 42 8 Ἡ λατρεία τῶν χριστιανῶν. Ἱστορικά τῆς ἐλληνικῆς παλιγγενεσίας, 1873, 30.
- 42 26 Τὸ μόνον βέβαιον εἶναι. Ἔ.ἀ., γ'.
- 43 19 Ἐπειδὴ δέ ὁ τοσοῦτον ἔρως. Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις, ἐπιμέλεια Ἄλκης Ἀγγέλου, ΕΡΜΗΣ Ν.Ε.Β., 1-2 (1973), τ. 1, 167.
- 45 16 Διὰ τὴν γεωγραφικὴν τῆς θέσιν. Κ. Θ. Δημαρᾶς, ἔ.ἀ., 405.
- 46 35 Τὰ ἑκασταχοῦ παιδευτήρια. Ἔ.ἀ., 95-7.
- 48 30 Δάσκαλος μποροῦσε. Λονδίνο 1990, 71.
- 48 34 Τὸ μεγαλύτερο μέρος. *L'avènement des sciences humaines au siècle des Lumières*, Payot, Παρίσι 1973, 111.
- 49 14 Τί δέ δέν ὑπεμφαίνει. Ἔ.ἀ., 96.
- 49 18 Τὸ δημοτικόν τοῦτο ἀσμάτιον. Βλ. 6.
- 43 35 Ἄν καὶ δέν ἔχουμε. Ἔ.ἀ., 3.
- 50 18 Οἱ συμπατριῶτες μου. Ἔ.ἀ., IX.
- 52 2 Τοῦ Κίττου ἡ μάνα. Ἔ.ἀ., 17-8.
- 52 17 «Παραδόξως», γράφει. Ἔ.ἀ., 259.
- 52 33 Οἱ γράφοντες τοῦτο. Αὐτ.
- 53 27 Ἀκριβῶς φαίνεται. Ἔ.ἀ., 11.
- 54 19 Μέ τὴν γενὰ τοῦ 1880. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, 1983⁷, 352.
- 56 16 Ἀμφιβάλλω ἂν πλὴν. Πρωτοδημοσιεύθηκε στὸν Νεολόγο Κωνσταντινούπολης (Ἀθήνα) στίς 19.10.1987 καὶ ἀκολούθως στοὺς Λόγους καὶ Ἄρθρα, 1902, σ. 662.
- 57 6 Μοῦ ἐνέπνευσε μὲν. *Λεύκωμα Τηνίων καλλιτεχνῶν*, 1925, 78.
- 57 13 Ὅταν ἔστειλε. Ἐορτασμός γιὰ τὰ πενήντα χρόνια τῆς ἐλεύθερης Θεσσαλονίκης. Τιμητικὴ ἀνάμνηση γιὰ τὸν Νικόλαο Γύζη. Ἡ Ἐθνικὴ Πινακοθήκη ἐκθέτει ἔργα τοῦ καλλιτέχνη στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ὀκτώβριος 1962, 4 (προλογικὸ σημεῖωμα πού ὑπογράφει ὁ τότε διευθυντὴς τῆς Ε.Π. Μαρίνος Καλλιγᾶς).
- 57 26 Ἀπὸ τὴν μακρὰ ἀλληλογραφία. Ἐπιστολαὶ τοῦ Νικολάου Γύζη. Ἐπιμέλεια Γεωργίου Δροσίνη καὶ Λάμπρου Γ. Κορομηλά, 1953.
- 58 4 Ἄ! καί. Βλ. Ζαχαρίας Παπαντωνίου στὸ λήμμα Γύζης στὰ Μ.Ε.Ε., τ. 4.
- 58 22 Ἐνας βιογράφος του. *Λεύκωμα*, ἔ.ἀ., 21.
- 58 36 Εἰς γωνίαν. Ἐπιστολαὶ, ἔ.ἀ., 138-9.
- 59 12 Διὰ τοῦ ὑπογείου. Αὐτ.
- 60 4 Ἐνας βιογράφος τοῦ Γύζη, *Λεύκωμα*, ἔ.ἀ., 27.
- 60 32 Εἶναι τὸ ποίημα. Νικόλαος Γύζης, 1901, 20.
- 61 3 Εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ σοβαρότερα. Marcel Montandon, *Gysis*, Bielefeld und Leipzig, 1902, 83.
- 62 16 Ὅσο καὶ ἓνας ἄλλος. Κατὰ τὴν συνώνυμη εἰκόνα τοῦ Γύζη θά

- παρατηρήσει ὁ ποιητής στὴν συλλογὴ τοῦ *Τό παλιό βιολί* (1909).
- 64 10 *Τά τέκνα τῶν Ἑλλήνων*. Περ. Ἑλληνισμός, 1905, 169.
- 64 21 *Ὁ κ. Διήλ*. Αὐτ. 1907, 131.
- 65 1 «Περισσότερον», γράφει. Σ. 18.
- 71 2 *Ἡ σύγχυση ἀνάμεσα*. Cambridge University Press (Canto) 1997, 65.
- 71 11 *Ἐν ἀγιολογικοῖς κεμένοις*. Βυζαντινῶν Βίος καί Πολιτισμός, Α i, 1978, 73-4.
- 72 5 *Ἡ λειτουργία*, 2, 653.

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΣΤΙΣ ΥΠΟΔΟΥΛΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ

Ἡ «κάκωσις» τοῦ Γένους, καθὼς εὐστοχα θά χαρακτηρίσῃ ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις τὴν κατάστασιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀμέσως μετὰ τὴν Ἄλωσιν, δέν ἀποτελεῖ ἀπλῶς τυπικὸ χρονικὸ ὄριο γιὰ τὴν ἀπαρχὴν τῆς μελέτης τῆς ἐκπαιδεύσεως. Ἡ παιδεία δηλαδὴ τοῦ ἔθνους δέν ἦταν μὲ κανένα τρόπο δυνατό νά συνεχισθῇ ἀδιάταρακτῶς, ὅσο καὶ ἂν δεχόμεσθε πὼς οἱ ἐπιπτώσεις μιᾶς πολιτικῆς μεταβολῆς δέν εἶναι ἀμέσως ἢ ἀμέσως ἐμφανεῖς στὸν πνευματικὸ χῶρον. Μπορεῖ ἡ γενικώτερη πνευματικὴ ζωὴ νά φαίνεται πὼς συνεχίζεται ὁμαλᾶ· στὴν πραγματικότητά πρόκειται γιὰ ἐπιβιώσεις πού ἡ ἐμβέλειά τους εἶναι μικρῆ, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω.

Στὴν περίοδον αὐτὴ τῶν ἐπιβιώσεων, γιὰ νά καλυφθῇ τό κενὸ ὡς τὴν ἐποχὴν πού ἀρχίζει ἡ ἀνανέωσις τῆς νεοελληνικῆς παιδείας, στὰ τέλη περίπου τοῦ 16ου αἰ., τοποθετήθηκε ὁ μῦθος γιὰ τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο. Ὅτι πρόκειται γιὰ μῦθον ἀποδεικνύεται βασικὰ ἀπὸ τό γεγονός ὅτι δέν ὑπάρχει «καμμιά ἱστορικὴ μαρτυρία πού νά θεβαιώνη τὴν ὑπαρξὴν Κρυφοῦ Σχολεῖου», ὅπως ὑποστήριξε ὁ Γιάννης Βλαχογιάννης. Τό ἴδιον ὑποστήριξε καὶ ὁ Μανουὴλ Γεδεών πρὸς κατηγορηματικὰ: «Μέχρι σήμερον οὐδαμοῦ ἀνέγνων ἐν ὁμαλῇ καταστάσει πραγμάτων βεζύρηνην ἢ ἀγιάννην ἢ σουλτάνον ἐμποδίσαντα σχολεῖον σύστασιν, ἢ οἰκοδομήν, τοῦθ' ὅπερ ἡδύνατο νά συμβῇ κατόπιν καταγγελίας Χριστιανοῦ τινος, ἀπεριτιμῆτου Τούρκου, καθὼς ὠνόμαζον αὐτούς».

Ἄν τό Κρυφὸ Σχολεῖο εἶχε γίνεαι γιὰ κάποια περίοδον πραγματικότητά, σέ περιορισμένη ἔστω ἔκτασιν, δέν συνέτρεχε κανένας λόγος ἢ σχετικὴ μαρτυρία ἢ μαρτυρίες νά μείνουν σκόπιμα στὴν ἀφάνεια. Θά ἔπρεπε, ἀντίθετα, ἕνα τέτοιο τεκμήριον ζωτικότητος τῆς φυλῆς καὶ τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως—σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνείαν πού θά τοῦ δώσουν κατὰ κανόνα οἱ μεταγενέστεροι— νά ἐξαρθῇ μὲ κάθε τρόπο. Ἀφοῦ λοιπὸν ἡ ἀπλή λογικὴ μᾶς ὀδηγεῖ νά ἀποκλείσουμε παρόμοιον ἐνδεχόμενον, ἐκεῖνο πού ἀπομένει νά

δεχθοῦμε εἶναι ὅτι πιθανόν νά βρισκόμαστε σέ μιά ἐξαιρετική — μοναδική ἴσως— συμπτωματική ἐξαφάνιση κάθε σχετικῆς γραπτῆς μαρτυρίας. Τήν ἔσχατη ὅμως αὐτή ὑπόθεση ἔρχεται νά ἀναιρέση μιά ἄλλη ἀδιαφιλονίκητη λογική παρατήρηση: Γιά ποῖο λόγο ὁ Τοῦρκος νά ἐνοχληθῆ ἀπό τήν ὑπαρξή σχολείων; Τί εἶναι ἐκεῖνο πού θά μπορούσε νά τόν ἀνησυχῆ ἀπό τήν ἐνασχόληση ἑνός μικροῦ σχετικά μέρους τοῦ πληθυσμοῦ μέ τά γράμματα; Ἀσφαλῶς ἡ περιορισμένη ἔκταση πού μπορούσε νά ἔχη τήν ἐποχή ἐκείνη ἡ καλλιέργεια τῶν γραμμάτων δέν θά πρέπει νά εἶχε ὡς ἐνδεχόμενο τήν παραμέληση τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς. Ἄλλωστε τά γράμματα ἦταν ἀπαραίτητα γιά ἕνα μόνο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, γιά ὅσους δηλαδή ἀσχολοῦνταν μέ τό ἐμπόριο, μέ τό ὁποῖο δέν ἀσχολεῖτο συστηματικά ὁ δυνάστης, ἤ γιά ὅσους εἶχαν σχέση μέ τόν κλῆρο. Πρέπει λοιπόν νά θεωρηθῆ ὡς φυσικός ὁ συλλογισμός πού διατυπώνεται ἀπό τόν Μ. Γεδεών, ὅτι δηλαδή «ἡ τουρκική κυβέρνησις, ἀνεχομένη τήν Χριστιανικήν θρησκείαν, ἐγίνωσκεν, ὅτι εἰς τούς ναούς ἀναγινώσκουσι καί ψάλλουσιν οἱ παππάδες καί οἱ ψάλται, καί ὅτι τά ἀναγινωσκόμενα καί ψαλλόμενα, ἔπρεπε νά διδαχθῶσιν ἐγκαίρως· καί συνεπῶς οὐδέποτε ἐν ὁμαλῇ καταστάσει πραγμάτων ἐμπόδιζε τήν ἐν νάρθηξι καί κελίοις διδασκαλίαν».

Ἐκεῖνο συνεπῶς πού ἀπομένει ὡς ἀπάντηση εἶναι ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἀνησυχοῦσαν μήπως ἡ παιδεία γίνῃ κάποια στιγμή δημιουργός φωτισμοῦ καί στή συνέχεια ἀφετηρία, ὥστε νά καλλιεργηθῆ ἡ ἐθνική συνείδηση. Δέν ὑπάρχει ὅμως οὔτε σκιά ὑπόνοιας ὅτι θά ἦταν δυνατόν ὁ Ἀσιάτης Τοῦρκος τοῦ 15ου αἰ. νά ὀδηγηθῆ σέ μιά παρόμοια σκέψη. Γιά νά ἀναχθοῦμε λοιπόν στήν ἐποχή ὅπου γεννήθηκε ὁ μῦθος, πρέπει νά μεταφερθοῦμε στά χρόνια ὅπου ἡ ἀλληλουχία παιδεία-ἐθνική ἀποκατάσταση εἶχαν γίνει κοινή συνείδηση σέ τέτοιο βαθμό, ὥστε νά εἶναι δυνατή ἡ παρθενογένεση τοῦ θέματος εἴτε ἀπό παρεξήγηση εἴτε ἀπό σκοπιμότητα. Αὐτή ἡ ἐποχή εἶναι ὁ Ἀγώνας, κατά τόν ὁποῖο παρουσιάζεται σέ μιά πρωτογενῆ μορφή ὁ μῦθος. Ἡ ἐθνική σκοπιμότητα παίζει ἐδῶ τόν πρῶτο ρόλο· ἡ συνέχεια εἶναι εὐκόλη. Ἀπό τή στιγμή ὅπου τό γενικό αὐτό κλίμα δημιουργεῖ τήν κατάλληλη προϋπόθεση, ὥστε νά προκύψουν ἀπό ἀνάλογες ψυχολογικές προϋποθέσεις ὅμοιες μαρτυρίες —πράγμα πού βεβαιώνει τήν παρθενογένεση

τοῦ μύθου—, νά προστεθοῦν ἄλλα συγγενῆ στοιχεῖα, καθὼς τό γνωστό τραγουδάκι γιά τό φεγγαράκι, ἢ φαντασιώσεις ἱστορικῶν τῆς παιδείας οἱ ὅποιοι, ἀδιαφορώντας γιά τήν ἀληθοφάνεια τῶν πραγμάτων, ἠδύνονται ἀπό εἰδυλλιακές ἀναπαραστάσεις, καθὼς ἡ περίπτωση τοῦ Γ. Χασιώτη, νά ἐπιστεγασθοῦν τέλος τά στοιχεῖα αὐτά μέ τήν ὑποβολή τῆς τέχνης τοῦ λόγου, καθὼς τό ποίημα τοῦ Πολέμη, ἢ τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, καθὼς ὁ πασίγνωστος πίνακας τοῦ Γύζη, ἡ χιονοστιβάδα πιά ἔχει δημιουργηθῆ καί εἶναι εὐκόλο νά παρασύρῃ καί τούς εὐφάνταστους καλοπροαίρετους ἱστορικούς τῆς ἐθνικῆς σκοπιμότητος.

Ἕνας αἰώνας καί πλέον μετά τήν Ἄλωση εἶναι τό διάστημα πού καλύπτεται λίγο πολύ ἀπό τούς ὑπέρμαχους τῆς μυθολογίας τοῦ Κρυφοῦ Σχολεῖοῦ. Τό χρονικό ὅμως αὐτό διάστημα μπορεῖ νά δικαιολογήσῃ, μέ τόν ἀργό ρυθμό πού ἔχει ἡ ζωὴ ἐκείνη τήν ἐποχὴ καί μέ τήν ἐπιβράδυνση τήν ὁποία προκάλεσε ἡ τουρκικὴ κατάκτηση, τό γενικό μούδιασμα πού ἔχει καταλάβει ὅλες τίς δυνάμεις τοῦ ἔθνους. Ἄν ὑπῆρξαν σκόρπιες ἀπόπειρες γιά κάποια ἐκπαιδευτικὴ κίνηση, οἱ ἀπόπειρες αὐτές θά ἦταν τόσο ἀδύναμες, ὥστε δέν ἄφησαν παρά ἐλάχιστα ἴχνη τῆς παρουσίας τους. Δέν ἔχουμε λοιπόν κανένα λόγο νά μὴν δεχθοῦμε ὅτι ἀφετηρία γιά τήν ἐκπαιδευτικὴ ἀφύπνιση τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι τό τέλος τοῦ 16ου αἰ., γιατί τότε μόλις ἀρχίζουν οἱ χειρόγραφες καί ἐπίσημες μαρτυρίες.